

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 48, Aralık/December 2022, 58-86

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/73713>

ISSN 2791-6812

Bir Kur'an Terimi Olarak Habl-i Verid İfadesinin Tarihsel Süreci

The Historical Use of the Phrase Habl al-Warid as a Term in the Qur'an

Yazar Bilgisi Author Information	
Rıfat ATAY (RA) Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Antalya, Türkiye Prof., Akdeniz University Faculty of Theology, Antalya, Türkiye rifatay@gmail.com, www.orcid.org/0000-0001-8715-3023	
Mustafa CİĞER (MC) Hekim, Sağlık Bakanlığı, Antalya, Türkiye Physician, Ministry of Health, Antalya, Türkiye drmciger@hotmail.com, www.orcid.org/0000-0002-4908-5960	
Yazar Katkıları Author Contributions	Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: RA: (%40), MC: (%60) Veri Toplanması / Data Collection: RA (%10) MC: (%90) Veri Analizi / Data Analysis: RA: (%50), MC: (%50) Makalenin Yazımı / Writing: RA: (%40), MC: (%60) Gönderme ve Revizyon / Submission and Revision: RA: (%70), MC (%30)

Makale Bilgisi Article Information	
Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazarlar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Authors declare that they get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazarlar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Authors declare that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij1107136
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
21 Nisan/April 2022	24 Kasım/November 2022

Öz

Kâf suresi 16. ayeti Diyanet İşleri Başkanlığı meali de dahil birçok mealde, “*Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız*” şeklinde çevrilmektedir. Ayette geçen “*habl-i verid*” ifadesi bu meallerde “*şah damarı*” olarak Türkçeye çevrilmektedir. Bunun yanında bazı meal ve tefsirlerde “*habl-i verid*” ifadesi aynen kullanılmakta, bazı meallerde “*boyun damarı*”, “*can damarı*” anlamlarıyla Türkçeye çevrilmektedir. “*Habl-i verid*”, İngilizce ve birçok dile Latince karşılığıyla aynı şekilde “*jugular ven*” olarak çevrilmektedir.

Boynun her iki yanında, kalpten baş bölgesine temiz kan götüren atardamarlarla baş bölgesinden kalbe kirli kan getiren toplardamarlar bulunmaktadır. Temiz kanı götüren bu atardamarlara Türkçe’de *şah damarı* denilmektedir. “*Şah damarı*” tıbbi olarak “*karotid/karotis (carotid/carotis) arter*” şeklinde ifade edilmektedir. Kirli kanı kalbe getiren toplardamarlara da tıbbi olarak “*jugular ven (vein)*” denilmekte ve Türkçede “*boyun toplardamarı*” anlamına gelmektedir.

“*Habl-i verid*” Türkçe meallerde “*şah damarı*” olarak çevrilmektedir ve *şah damarının* tıbbi karşılığı “*carotis arter*” terimidir. Bu durumda, söz konusu Türkçe mealler temel alındığında “*habl-i verid*”, tıbbi olarak “*carotis arter*” terimiyle ifade edilmelidir. Ancak Diyanet İşleri Başkanlığı İngilizce meali dahil Türkçe dışında birçok dile “*habl-i verid*”, boyun toplardamarı anlamında “*jugular ven*” olarak çevrilmektedir. Yani, aslında diğer dillerin birçoğunda “*habl-i verid*” tıbbi olarak “*juguler ven*”, terimine karşılık gelirken, bir çelişki olarak “*habl-i verid*”in Türkçe meali “*şah damarı*”, “*carotis arter*” terimine karşılık gelmektedir.

Bu sorunu irdelemek üzere yapılan literatür taramasından elde edilen bulguların nitel analizine dayanan çalışmada sırasıyla şunlar yapılmıştır: Tarihsel perspektifle birlikte “*şah damarı*” ve “*boyun toplardamarı*” terimlerinin Türkçedeki doğru ve yanlış kullanımları açıklanmıştır. Sonra ayetteki “*habl-i verid*” teriminin bazı dillerdeki karşılıkları sunulmuş, Kur’ân’da ve Arapçada damar terimleriyle “*habl*” kelimesinin kullanımı açıklanmıştır. Osmanlıca ve Türkçe boyun damarları anatomisi tarihi gelişimiyle irdelenmiş, daha sonra tıbbi açıdan “*habl-i verid*” kelimesinin Türkçe meallerde kullanımının tarihsel örnekleriyle değişimi incelenmiştir. Terim, Arapça, Osmanlıca ve Türkçe anatomi bilgisindeki karşılıklarının tahlilleri neticesinde geçmişten gelen yorumlarıyla birlikte anatomik, fizyolojik ve mana farklılıkları açısından yorumlanmıştır. İbn Arabi geleneğini takiben, ayette geçen “*yakınlık*” ifadesi, berzah kavramıyla birlikte “*daha yakınlık*” şeklinde ele alınmıştır. İnsan vücudunda kalp damar sisteminin kirli ve temiz kan dolaşımı, bazı noktalarda birbirine çok yaklaşmakta, arada sadece bir çizgi gibi perde bulunmaktadır. Bir daireyi iki yarım daireye ayıran bir çizginin, yarım dairelerin birbirine yakınlığında “*daha yakın*” olması gibi bu vücut noktalarındaki anatomik, fizyolojik yakınlık madde ve mana yakınlığına işarete olarak düşünülmüştür. İbn Arabi yaklaşımına ilaveten, İbn Abbas’ın “*habl-i verid*” için söylediği, “*habl ve verid aynı şeydir*” sözü temel alınarak farklı bir yorum denenmiştir. Buna göre, Arapça, Latince, İngilizce ve Türkçe tıbbi malumatın mukayesesi ile “*habl*” ve “*verid*” kelimelerinin “*göbek bağı*” anatomik yapısının iki ayrı özelliğine işaret ettiği yorumu yapılmış, insan için “*yakınlık*” ifade eden “*göbek bağı*”nın “*daha yakın*” için referans noktası olabileceği, Allah’ın insana hayat bağı olan göbek bağından daha yakın olduğu çıkarımı yapılmıştır.

Sonuç olarak, “*habl-i verid*” teriminin, tarihsel gelişimiyle birlikte, günümüz tıp bilgisiyle uyumlu olarak ele alınması gerektiği ifade edildi. Bu bağlamda Türkçe Kur’ân meallerindeki yapılan çeviri hatalarının, güncel tıbbi bilgilerin Kur’ân meallerinde

kullanımıyla düzeleceği ifade edildi. Kur'ân'ın Türkçe mealleri ve diğer dillerin mealleri arasındaki farklılığın en az düzeyde olmasıyla Kur'ân'ın yorumunun daha doğru yapılacağı vurgulanarak yeni yorumların Allah'ın bir rahmeti olduğu ifade edildi. "Ḥabl-i verid" ifadesi, yeni bir yorumla, Türkçedeki şah damarından başlayarak, boyun damarı, kalple göbek bağına birlikte işaret edecek şekilde sınırlar içinde açıklandı.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tercüme, Kur'ân-ı Kerim, Kâf Suresi, Ḥabl-i Verîd, Şah Damarı, Karotis Arter, Göbek Bağı.

Abstract

The 16th verse of Sūra al-Qāf is translated as "Indeed, it is We Who created humankind and fully know what their souls whisper to them, and We are closer to them than their jugular vein" in many translations of the Qur'ān, including the one published by Presidency of Religious Affairs. The phrase "ḥabl al-warîd" in this verse is translated into Turkish as "şah damarı" (carotid vein in English). In addition, the Arabic phrase "ḥabl al-warîd" itself is used in some translations and tafsirs, while in others, it is translated as "boyun damarı" (the neck vein) or "can damarı" (life vein). The phrase "jugular vein", the Latin equivalent of "ḥabl al-warîd", is retained in translations into many languages, including English.

On both sides of the human neck are arteries that carry oxygenated blood from the heart to the head and veins that transfer venous blood from the head to heart. These arteries that carry oxygenated blood are called "şah damarı" in Turkish. The medical term for "şah damarı" is carotid artery in English. The venous blood vessels that carry the deoxygenated blood to the heart are medically known as "jugular veins", and it means "boyun damarı" in Turkish (neck vein).

"Ḥabl al-warîd" is translated as "şah damarı" into Turkish (carotid vein in English), and the medical equivalent of this Turkish term is "carotis artery" in English. Therefore, based on the aforementioned Turkish translations, the medical equivalent of the term "ḥabl al-warîd" should be "carotis artery". However, the phrase "ḥabl al-warîd" is translated as "jugular vein" meaning neck vein in many translations in different languages, including the English translation published by the Presidency of Religious Affairs in Turkey. In other words, while the term's Turkish translation "şah damarı" means "carotid artery", "carotis artery", "ḥabl al-warîd" is medically equivalent to the term "jugular vein" in many other languages in a conflicting way.

The following sequence of activities were carried out in the present study, which is based on the qualitative analysis of the findings obtained from the literature review conducted to investigate this problem. Along with the historical perspective, this study elaborates on the accurate and inaccurate usages of the terms "şah damarı" (carotid vein) and "neck vein" (boyun toplardamarı) in Turkish. Then, it presents the equivalents of the term "ḥabl al-warîd" mentioned in the verse in some languages and discusses the use of the word "ḥabl" with reference to the terms about vein in the Qur'ān and Arabic. It examines the anatomy of the neck veins in Ottoman Turkish and modern Turkish in terms of the term's historical development and provides historical examples. It also examines the changes in the use of the word "ḥabl al-warîd" in Turkish translations from a medical perspective. Based on the analysis of its equivalents in Arabic, Ottoman Turkish and modern Turkish with reference to the knowledge of anatomy, the term was interpreted with respect to anatomy, physiology and semantics, along with its interpretations from the past. Following the

tradition of Ibn al-'Arabî, the word "closeness" in the verse was considered as "closer proximity" in line with the concept of barzakh. In the human body, the two separate circulations of the cardiovascular system for the venous and oxygenated blood come very close to each other at certain points, with just a thin line between them. Just as a line dividing a circle into two semicircles is "closer" when the semicircles are next to each other, the anatomical and physiological proximity at these body points is thought to imply the proximity of matter and spirituality. In addition to Ibn al-'Arabî's approach, a different interpretation was offered base on Ibn Abbas, who said that "ḥabl and warîd are the same thing" in "ḥabl al-warîd". Accordingly, it was concluded that the words "ḥabl" and "warîd" refer to two different properties of the anatomical structure of the "umbilical cord" as understood from a comparative analysis of some medical information in Arabic, Latin, English and Turkish. It was inferred that God is closer to man than the umbilical cord, which functions as the link to life.

In conclusion, the term "ḥabl al-warîd" should be reconsidered in line with the current medical knowledge, along with the historical use of this phrase. This study concludes that the translation errors made in the translations of Qur'ân into Turkish could be corrected by considering the current medical knowledge. It also emphasizes that the interpretation of the Qur'ân would be more accurate if the differences between the Turkish translations of the Qur'ân and its translations into other languages were minimized. It also highlights that new interpretations are a mercy of Allah. The phrase "ḥabl al-warîd" was explained in a novel way, based on "şah damarı" in Turkish, along with the neck vein, heart and umbilical cord.

Keywords: Tafsîr, Translation, Qur'ân, Sûra al-Qâf, Ḥabl al-Warîd, Jugular Vein, Carotid Artery, Umbilical Cord.

Giriş

Kur'ân "açık bir Arapça ile"¹ indirilmiştir. Kur'ân, indirildiği Arapçadan daha kapsamlı olup, muhataplarının farklı bilişsel seviyelerine hitap eden mucizenin adıdır. Kur'ân'ın bu özelliği muhataplarının gayreti, kapasiteleri oranında anlama çalışmalarıyla da ilgilidir. Kur'ân'ın kendine has dili hem anlaşılma zorluğunun hem de kolaylığının nedenidir. Dilin özelliğinden dolayı Türkçe güncel mealler ve tefsirler uzunca yıllar boyunca canlılığını korumuştur. Bu makale, Türkçeye çevrilmiş olan meal ve tefsirlerde kullanılan Kâf suresi 16. ayetindeki "ḥabl-i verîd" kelimesinin anatomik, fizyolojik, mana olarak nasıl farklı şekilde çevrildiğini analiz etmekte, bu temelde yorumları güncellemeyi teklif etmektedir. "Ḥabl-i verîd" kelimesinin diğer dillerden farklı yorumla Türkçeye "şah damarı" olarak çevrilmesinin temelinde özellikle Farsçayla etkileşim, kelimenin toplum arasındaki karşılığıyla bilimsel karşılığında ortaya çıkan farklılık, toplumun anladığı ile ifade ettiği arasındaki farklar üzerinden analiz edilerek geçmiş kaynaklar ışığında gerekçelendirilmekte, sınırlar içinde yeni yorum getirilerek kategorik olarak öneride bulunmaktadır.

1. Şah Damarı, Boyun Damarı/Toplardamarı

Şah damarı Türk Dil Kurumu sözlüğünde "boynun iki yanında kanı başa ve yüze götüren aort damarlarından her biri, gazel damarı"²; Kubbealtı sözlükte "kalbin

¹ eş-Şuarâ 26/195.

² İsmail Parlatır vd. *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 8. Basım, 1988), "şah damarı", 2/2066.

pompaladığı temiz kanı aorttan alıp vücudun baş kısmına taşıyan; boynun iki tarafındaki atardamarlardan her biri”³ olarak açıklanmaktadır.

Şah damarı atardamardır. Atardamarlar Latince arter, toplardamarlar ven kelimesiyle adlandırılır. Damarlar, kalpten dışarı kan götürmesiyle atardamar; dışardan kalbe kan getirmesiyle toplardamar ismini alırlar. Akciğerlerden kalbe ve göbük bağından bebeğe kan getiren damar, içinde temiz kan olmasına rağmen toplardamar; kalpten akciğerlere ve bebekten anneye kan götüren damarlar da içinde kirli kan olmasına rağmen atardamar olarak adlandırılır. Anatomide “karotis arter”⁴ olarak isimlendirilen damara Türkçe şah damarı denilmektedir. Ancak halk arasında, şah damarından, karotis arter değil çoğunlukla boyundaki cilt yüzeyinden görülen “jugular ven” yani boyun toplardamarı anlaşılmaktadır. Bu karışıklık muhtemelen şah damarı olduğu düşünülen boyun toplardamarının Türkçede, anatomiye uygun isimlendirilmemiş olmasındandır. Farsça kökenli olan “şah” kelimesi ile Türkçe kökenli olan “damar” kelimelerinden oluşan “şah damarı” eski Türkçe kaynaklarda “baş tamarı”⁵ olarak da tanımlanmıştır. *Kamus*’ta genel kullanıma göre jugular ven (وريد وداجي ء باطن) / verîd-i vidâcî-i bâtin) ve şah damarının ayrı damarlar olmasıyla ilgili açıklama vardır. *Kamus*’ta, “أَلْوَدَجُ (el-vedec) için, ekseri usulün beyanına göre bu damar şah damarının iki tarafında vaki damardır ki ikisine vedecen derler”⁶ denilmektedir. Buradan şah damarının (karotis arter) ayrı damar, vedec damarının (jugular ven) şah damarından ayrı, onun yanında başka bir damar olduğu anlamı çıkmaktadır. Yine *Kamus*’a göre o dönemde de anlam karışıklığının olduğu anlaşılmaktadır. “Heysem, boğaz çukurunun iki tarafında iki galiz damardır ki وريدان (verîdeni) dahi derler ve onlar can damarlarıdır diye beyan eylediler ki şah damarları olacaktır”⁷ der. Böylece “verîd”in can damarı olduğunun beyan edildiği, ancak onun şah damarı olması gerektiği ifade edilmekte, aslında toplardamar anlamındaki “verid”e şah damarı adı verilmektedir. Buradan bir grup için can damarının jugular ven, şah damarının da karotis arter olarak anlaşıldığı; bir grup için hem şah damarı hem de can damarının karotis arter olarak anlaşıldığı sonucu çıkarılabilir. Karışıklık Kur’ân meallerinde de devam etmektedir. Kâf suresi 16. ayette geçen “habl-i verîd” Türkçeye çoğunlukla şah damarı olarak çevrilmiştir. Bazı Türkçe-Arapça sözlüklerde şah damarı Arapçaya “حَبْلُ الْوَرِيدِ”⁸ (habl-i verîd) şeklinde çevrilmiştir. Halbuki bugün Araplar boyun toplardamarı için “verîd-i vidâcî” tamlamasını kullanmaktadırlar. “Habl-i verîd” Kur’ân’î bir terimdir. Eğer öyle olmasaydı Araplar boyun toplardamarı yerine “verîd-i vidâcî”yi kullanmayıp hala “habl-i verîd”i kullanıyor olurlardı.

³ İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı Misalli Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı İşletmesi, 2006), “şah damarı”, 3/2887.

⁴ Türkçe tıbbi terminolojide şah damarı için Latince, Grekçe, İngilizce karşılıkları ile uygun şekilde, kullanım yerine veya tercihe bağlı olarak ‘carotis arter’, ‘karotis arter’, ‘arteria karotis’, ‘arteria carotis’, ‘carotid artery’, ‘carotid arter’, ‘karotid arter’; boyun toplardamarı için ‘jugular ven’, ‘jugular vein’, ‘vena jugularis’, ‘veine jugulaire’ gibi kullanımlar vardır. Makalede kullanım yerine göre tercih yapılmıştır.

⁵ Gürkan Gümüştam, “Eski Anadolu Türkçesi Eserlerinden Tertib-i Mu’alece’deki Organ Adlı Tıp Terimleri”, *Türk Dili Araştırma Yıllığı-Belleten Dergisi* 57/1 (2009), 37.

⁶ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu’l-Muhîd Tercümesi*, çev. ed. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), “أَلْوَدَجُ-el-vedec”, 1/1070.

⁷ Mütercim Âsım Efendi, “أَلْوَدَجُ-el-vedec”, 1/1070.

⁸ İlyas Karslı, *Türkçe Arapça Sözlük* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2004), “şah damarı”, 568.

2. Habli Verîd'in Türkçe Dışındaki Bazı Dillerde Çevirileri

2.1. Farsça

İncelediğimiz Farsça meallerde “habl-i verîd”, 1- “شاه رگ یعنی رگ گردن”⁹ (şah-rég¹⁰, yani rég-gêrdén¹¹) şahdamar (yani boyun damarı) 2- “رگ جان”¹² (rég-can) can damarı, 3- “رگ قلب”¹³ (rég-i kalb) kalp damarı ve 4- “رگ ورید”¹⁴ (rég-i verîd) toplardamar olarak çevrilmiştir. Farsçada “رگ (rég)”¹⁵ kelimesi damar anlamında “رگ شناسی (rég-şenasî)”¹⁶ damar bilimi, anjiyografi anlamında; شاه رگ (şah-rég)¹⁷ şah damarı, boyun damarı anlamlarında kullanılmaktadır. Gêrdén kelimesi Türkçede de kullanılan gerdan, boyun kelimesidir. İncelediğimiz Farsça Kur'ân çevirilerin neredeyse hepsinde, şah damarı veya can damarı yanında boyun damarı anlamında gerdan damarı eklenmiş, şah damarıyla boyun damarı aynı anlamda kullanılmıştır. Arapça-Farsça sözlükte “حَبْلُ الْوَرِيدِ/hablül verîd”¹⁸ kelimesinin karşılığı “رگ گردن/rég gêrdén”, boyun damarı olarak çevrilmiştir. “الْوَرِيدُ/el-Verîd”¹⁹ kelimesi, şah damarı; verîd, iki adet boyun veninden biri (ورید گردن/verîd gêrdén), iki boyun damarından biri (رگ گردن) şeklinde çevrilmiştir. Arapça-Farsça sözlükte habl-i verîd için “Arapların şah damarı yerine bildiği damar; Kâf suresi 16. ayetindeki damar, “ورید وداج/verîdi vedeci”²⁰ açıklaması yapılmaktadır. Farsçada “شریان (şéreyân)”²¹ kelimesi şiryân, atardamar, “ورید/verîd”²² toplardamar anlamında kullanılmaktadır. Jugular ven kelimesinin, İngilizce-Farsça karşılığı “حبل الوريد/hablu-'l-varid, رگ جان/rag-i-jan”²³, “ورید/warid”²⁴, “وداج/wadaj”²⁵ kelimeleriyle anlatılmaktadır. İncelediğimiz Farsça Kur'ân meallerinde “habl-i verîd”, şah damarı, boyun damarı, can damarı, kalp damarı, toplardamar olarak çevrilmiştir. Muhtemelen Farsça etkileşimle Türkçede boyun damarı yerine şah damarı kullanılmaktadır. Elmalılı örneğinde “habl el-verîd” yerine sadeleştirme çalışmalarında şah damarı kullanılmıştır. İsmail Hakkı Bursevî'nin “Rûhu'l-Beyan Tefsiri”nde olduğu gibi orijinal metninde sadece bir yerde “ازرك

⁹ Translation of the Meanings of the Noble Qur'an in the Farsi Language, çev. Shah Waliullah Dehlavi (Medine-i Münevvere: Kral Fahd Musaf-ı Şerif Basım Kurumu, 2019), el-Kâf 50/16.

¹⁰ İbrahim Olgun-Cemşit Draşan, Farsça Türkçe Sözlük (Tebriş: Talash Yayıncılık, 1985), “شاه رگ-şah rég”, 175.

¹¹ Olgun-Draşan, “رگ گردن-gêrdén”, 289.

¹² The Holy Qur'an Arabic Text and Persian Translation, çev. Syed Aashiq Hussein Shah (Punjab: Islam International Publications Limited, 2003), el-Kâf 50/16.

¹³ The Holy Qur'an (Erişim: 15 Kasım 2021), el-Kâf 50/16.

¹⁴ el-Kâf 50/16.

¹⁵ Olgun-Draşan, “رگ-rég”, 175.

¹⁶ Olgun-Draşan, “رگ شناسی-rég-şenasî”, 175.

¹⁷ Olgun-Draşan, “شاه رگ-şah-rég”, 215.

¹⁸ Mohammad Bandar Ragi, Farhang Munjid Taleb Arabic-Persian Dictionary (Tahran: Intesharat Islami, 2007), “حبل-habl”, 106.

¹⁹ Mohammad Bandar Ragi, Al-mu'jam al-Wasit Arabic-Persian/Farsi Dictionary (Tahran: Intesharat Islami, 2011), “الورید-el-verîd”, 2/2182.

²⁰ Ragi, “الورید-el-verîd”, 2/2182.

²¹ Olgun-Draşan, “شریان-şéreyân”, 219.

²² Olgun-Draşan, “ورید-verîd”, 373.

²³ Arthur N. Wollaston, English-Persian Dictionary (London: W. H. Allen and Co., 1882), “jugular vein”, 169.

²⁴ Francis J. Steingass, Persian-English Dictionary (London: Routledge and Kegan Paul Limited, 1963), “jugular vein”, 1465.

²⁵ Steingass, “jugular vein”, 1460.

جان/ez rake can"²⁶, ‘can damarı’ kelimesi, diğerlerinde “حبل الوريد/habl-i verid” aynen kullanılmasına rağmen Türkçe çeviride hepsi için şah damarı kullanılmıştır.

2.2. Malayca

Ayette geçen “habl-i verîd” Malay (ve Endonezya²⁷) dillerindeki Kur’ân meallerine “urat laher”²⁸ olarak çevrilmektedir. Malay dilinde urat kelimesi, İngilizce blood vessel²⁹ (kan damarı) karşılığı olarak kullanılmakta; hem “artery” (atardamar) hem “vein” (toplardamar) hem de “nerve” (sinir) anlamlarında kullanılmaktadır.³⁰ Leher kelimesi İngilizceye “throat, neck”³¹ (boğaz, boyun) olarak çevrilmektedir.

2.3. Bazı Avrupa Dilleri

“Habl-i verîd”, İngilizce mealde “jugular vein”³² olarak çevrilmekte; İngilizce sözlüklerde de “jugular vein”³³ olarak isimlendirilmektedir. “Habl-i verîd” İspanyolca “vena yugular”³⁴, Fransızca “veine jugulaire”³⁵, boyun toplardamarı şeklinde çevrilirken, Almanca’ya “halsschlagader”³⁶ olarak çevrilmektedir. Halsschlagader kelimesinin İngilizce karşılığı “carotid artery”³⁷, Türkçe karşılığı “şiryânı subati, şahdamardır”³⁸ (Almancada halsschlagader kelimesi gibi “kopfschlagader”³⁹ kelimesi de İngilizce carotid artery/shahdamar yerine kullanılmakta; İngilizce jugular vein/boyun toplardamarı karşılığında ise Almanca “drosselader”⁴⁰ kelimesi kullanılmaktadır). İncelediğimiz Avrupa dillerinden İngilizce, İspanyolca, Fransızca Kur’ân çevirilerinde “habl-i verîd” yerine “jugular vein” kelimesi kullanılırken; Almancada da Türkçede olduğu gibi, “halsschlagader (şah damarı)” kelimesi kullanılmaktadır.

²⁶ Kur’ân Kerim, Meal Tefsir Rûhu’l-Beyan Tefsiri, çev. İsmail Hakkı Bursevi, Türkçeye çev. Osman Şen (İstanbul: Gül Kitap, 2015), el-Kâf 50/16.

²⁷ Terjemah Makna Al Qur’an Bahasa Indonesia, çev. Indonesian Ministry of Religious Affairs (Medine-i Münevvere: Kral Fahd Musaf-ı Şerif Basım Kurumu, 2019), el-Kâf 50/16.

²⁸ Terjemahan Makna Al Qur’an Al Karimke Bahasa Melayu, çev. The Teaching Staff in the Department of the Language of Qur’an (Medine-i Münevvere: Kral Fahd Musaf-ı Şerif Basım Kurumu, 2015), el-Kâf 50/16.

²⁹ John Crawfurd, Malay and English, and English and Malay Dictionaries (London: Smith Elder Co., 1852), “urat-blood vessel”, 203.

³⁰ William G. Shellabear, Malay-English Vocabulary an Apandix (Singapore: Methodist Publishing House, 1912), “urat”, 153

³¹ Crawfurd, “leher”, 182.

³² Translation of the Meanings of the Noble Qur’an in the English Language, çev. Muhammad Muhsin Khan v. dğr. (Medine-i Münevvere: Kral Fahd Musaf-ı Şerif Basım Kurumu, 2013), el-Kâf 50/16.

³³ Abed H. M. A. Baydoun, Intermediate Dictionary English-Arabic (Beirut: Dar Al-kotob Al-İlmiah, 2009), “jugular vein”, 308.

³⁴ Tracuccion comentada del Noble Coran en Lengua Espanola, çev. Abdel-Ghani Melara Navío (Medine-i Münevvere: Kral Fahd Musaf-ı Şerif Basım Kurumu, 2019), el-Kâf 50/16.

³⁵ Le Noble Coran et la Tradouction en Langue Française de Ses Sens, çev. Mouhammad Hamidallah (Medine-i Münevvere: Kral Fahd Musaf-ı Şerif Basım Kurumu, 2006), el-Kâf 50/16.

³⁶ Übersetzung der Bedeutungen des adlen Qur’ans in die Deutsche Sprache, çev. Nadeem Elyas-Scheich Abdullah as-Samit Frank (Medine-i Münevvere: Kral Fahd Musaf-ı Şerif Basım Kurumu, 2015), el-Kâf 50/16.

³⁷ Otto Springer, Langenscheidt’s Encyclopaedic Dictionary Part II German-English (Berlin: Langenscheidt Basımevi, 1992), “Halsschlagader”, 738.

³⁸ Von Karl Steuerwald, Turkish-Deutsches Wörterbuch Türkçe-Almanca Sözlük (Weisbaden: Otto Harrassowitz Yayın, 1972), “Halsschlagader”, 862.

³⁹ Springer, “kopfschlagader”, 937.

⁴⁰ Springer, “drosselader”, 401.

3. Kur'ân'da Toplardamar/Verîd Kelimesi

“حَبْلِ الْوَرِيدِ / Habl'il-verîd”⁴¹ Türkçeye şah damarı şeklinde çevrilirken “وَرِيد/verîd”⁴², toplardamar olarak çevrilmektedir. Rağıp el-İsfahâni'nin Müfredât'ında verîd kelimesi “v-r-d; و ر د” köküyle, “suya yönelmek, suyu aramak, suya varmak, ulaşmak, ulaşılan su, suya ulaşan gibi anlamlara gelmektedir. Ulaşılması hedeflenen su anlamıyla ‘v-r-d’ kökünün zıt anlamındaki kelime, suyun baş tarafı anlamındaki ‘s-d-r’ köküdür.”⁴³ “V-r-d” ulaşılması hedeflenen suyun bir tarafında olup “s-d-r”, bu ulaşılan suyun baş tarafına işaret etmektedir. “V-r-d”, kalbe ve karaciğere ulaşan kanın bağlı olduğu damar, gül, kıyamet günü gökyüzünün kızılığı, cehenneme ulaşma (Meryem, 86; Enbiya, 99), suya ulaşan (Yusuf, 19), cehenneme uğrama (Meryem, 71) gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁴⁴

Verîd'in ifade ettiği ulaşılan suyun diğer ucu yani suyun baş tarafı için “sadr (s-d-r; ص د ر)”⁴⁵ kelimesi kullanılmaktadır. “S-d-r” kökü, göğüs, (Taha, 25; Adiyat, 10; Hac, 46) anlamı yanında her şeyin baş tarafı veya ön tarafı anlamında, sudan geri dönmek anlamında, mahşere döndürülmek (Zilzal, 6), göğsün örtüldüğü elbise, göğse vurulan damga anlamlarında kullanılmıştır. Kur'ân'da kalp kelimesi, akıl ve ilme karşılık kullanılırken, sadr kelimesi hem akla ve ilme hem de şehvet, arzu, öfke ve benzeri ruhsal kuvvetlere (Taha, 25; Tevbe, 14; Hac, 46) işaret etmiştir.⁴⁶ Verîd kelimesiyle birlikte değerlendirildiğinde, sadr her şeyin başlangıcı ve bitişi, verîd'e göre hem başı hem sonu durumunda olup, verîdin ters tarafı, baş tarafı anlamı çıkmaktadır.

4. Kur'ân'da Atardamar/Vetîn Kelimesi

Kur'ân'da, atardamara işaret olarak “الْوَتِينَ/vetîn” kelimesi geçmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1961 tarihli mealinde, Hâkka suresi 44-46. ayette vetîn kelimesi de “habl-i verîd” gibi şah damarı olarak çevrilmiştir. Ayet, “Eğer Muhammed, Bize karşı, ona bazı sözler katmış olsaydı, Biz onu kuvvetle yakalardık, sonra onun şah damarını koparırdık”⁴⁷ şeklinde tercüme edilmiştir. Diyanet Vakfı'nın 2009'da heyete hazırlattığı mealinde “vetîn” can damarı olarak “sonra onun can damarını koparırdık (onu yaşatmazdık)”⁴⁸ şeklinde çevrilmiştir. Resmî web sitesindeki “Diyanet İşleri Başkanlığı Meali”nde ayet, “sonra da onun şah damarını mutlaka keserdik”⁴⁹ şeklinde çevrilmiştir. Elmalılı, Hâkka suresi 46. ayetini “sonra elbette ondan dolayı vetiyini, kalb damarını (veya iliğini) keser atardık”⁵⁰ şeklinde tercüme etmiştir. Vetîn, “aort damarı”⁵¹, “yürek damarı, kalbin sol karıncığından çıkan ve bedene kırmızı kan dağıtan büyük atardamar, aort”⁵²

⁴¹ Arif Erkan, *El-Beyan Arapça Türkçe Sözlük* (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2006), “الْوَرِيدُ-el-verîdu”, 2436.

⁴² Mevlût Sarı, *El-Mevârid Arapça-Türkçe Lûgat* (İstanbul: Bahar Yayınları, 1982), “وَرِيد-verîd”, 1646.

⁴³ Rağıp el-İsfahâni, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Mustafa Yıldız (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), “و ر د; v-r-d”, 1003.

⁴⁴ el-İsfahâni, “و ر د; v-r-d”, 1004.

⁴⁵ el-İsfahâni, “و ر د; v-r-d”, 1003.

⁴⁶ el-İsfahâni, “ص د ر; s-d-r”, 550-551.

⁴⁷ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Hüseyin Atay-Yaşar Kutluay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1961), el-Hâkka 69/46.

⁴⁸ *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), el-Hâkka 69/46.

⁴⁹ *Meal-Diyanet İşleri Başkanlığı* (Erişim: 21 Kasım 2021), el-Hâkka 69/46.

⁵⁰ Hak Dini Kur'ân Dili, çev. Elmalılı Hamdi Yazır (İstanbul: Matbaa-i Ebüzziyâ, 1938), el-Hâkka 69/46.

⁵¹ Baydoun, “aort”, 49.

⁵² Erkan, “الْوَتِينَ-el-vetînu”, 2416.

anlamlarında Türkçeye çevrilmektedir. İsfahâni, “وَتَيْن/vetîn” için karaciğere, mideye akıtılan sıvı madde, temiz kan, kesilince insanın öldüğü kan akışı şeklinde açıklama yapmakta; şah damarının bağlı olduğu aort damarını işaret etmektedir. Yine “مَوْتُن/mevtun”, karaciğere kan veren damarın kesilmiş hali diyerek kelimeyi aort damarıyla bağlantılı şekilde anlatmıştır. İsfahâni vetîn’e bağlı olarak “مَوَاتِنَة/muvâtenetun” kelimesini şah damarının (tercüme) yakınlığı gibi yakın olma anlamında kullanmaktadır ve sanki Kâf suresi, 16. ayetindeki ‘min habli’l-verîd’in yakınlığına delâlet etmek için kullanıldığını ifade etmektedir.⁵³ Bu durumda Kâf suresi 16. ayetindeki verîd’in daha yakınına işaret edilen nokta, vetîn (aort) ve sadr’dır (göğüs). Yani boyundaki toplardamardan daha yakın olan yer sadr; sadr’ın içinde bulunan kalp ve kalpten çıkan aort damarı ve aort’un boyundaki devamı olan şah damarıdır şeklinde bir çıkarım yapılabilir. Böylece vetîn kelimesi şah damarına değil, şah damarının bağlı olduğu aort damarına işaret etmektedir.

5. Kur’ân’da ve Arapçada Habl Kelimesi

“Habl” Kur’ân-ı Kerîm’de ikisi çoğul (hibâl) olmak üzere yedi yerde geçmektedir. Bunlardan üçü ip, ikisi ahid ve zimmet, biri de damar manasında kullanılmıştır. Hablullah ise Allah’ın kitabı şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁴

“حَبْل/habl”⁵⁵ Arapçada, ip, halat, damar, eman, zimmet, ahd anlamı yanında bağ anlamı omurilik, göbek kordonu, spermatik kordon, darağacı ipi gibi tamlamaların tamlayanı olarak kullanılmaktadır. Türkçede de kordon, bağ, ip, funikuler gibi anlamlara gelmekte; anatomide “kordon şeklindeki oluşum, omurilik, kirişimsi uzantılar, göbek kordonu, ses telleri”⁵⁶ anlamında kullanılmaktadır. Tıbbi Arapçada habl, Latince/İngilizce chorda, chord, cordon karşılığı olarak “الحبل المنوي/spermatik cord”⁵⁷ spermatik bağ, funikul; “حبل الطبل/chorda typani”⁵⁸ korda timpani siniri; “حبل شوكي/spinal cord”⁵⁹ omurilik; “الحبال الوترية/cordae tendineae”⁶⁰ kalp kapaklarını kalbin duvarına bağlayan ipler anlamlarında kullanılmaktadır. Latince ligament kelimesi “bağ, bağ ödevi gören şerit veya kordon şeklindeki oluşum, kuvvetli liflerden yapılmış bağ”⁶¹ anlamıyla cord’a benzer yapılar için kullanılmaktadır. Anatomide göbek bağı için kullanılan “umbilical cord” terimiyle birlikte, göbek bağının kesilmesinden sonra cord’dan (bağdan) geriye kalan yapılar için benzer anlamdaki ligament (bağ) kelimesi kullanılmaktadır. Anne karnında bebeği besleyen göbek bağı/umbilical cord içindeki damarların göbek bağının kesilmesinden sonra, bebeğin karnının içinde büzülmesi, kapanması, kurumasiyla oluşan ip şeklindeki sağlam kalıntıları, anatomik yerine göre “umbilical ligament”⁶², “ligamentum

⁵³ el-İsfahâni, “وت ن; v-t-n”, 989.

⁵⁴ M. Zeki Duman, “Hablullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/380.

⁵⁵ Erkan, “حَبْل-habl”, 977.

⁵⁶ Utkan Kocatürk, *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 5. Basım, 1991), “chordo”, 151.

⁵⁷ Richard L. Drake vd., *Gray’s Anatomy For Students in Arabic*, çev. Medicine Students Group (Amsterdam: Elsevier, 2015), 269.

⁵⁸ Drake vd., *Gray’s Anatomy*, 987.

⁵⁹ Drake vd., *Gray’s Anatomy*, 62.

⁶⁰ Drake vd., *Gray’s Anatomy*, 192.

⁶¹ Kocatürk, “ligament”, 430.

⁶² Sadler, *Langman’s Medical Embriyoloji*, 213.

teres⁶³ olarak isimlendirilmektedir. Doğumundan sonra kesilen göbek bağı için Arapça'da "الحَبْلُ السُّرِّيُّ-hablus-surrîyu"⁶⁴ terimi kullanılmaktadır. Habl kelimesi Latince cord, bağ anlamında olup surrîyu kelimesi, "umbilical/göbekte ilgili"⁶⁵ anlamına gelmektedir. Göbek bağının kesilmesinden sonra geride kalan umbilical ligament için Arapçada tıbbi olarak "الرباط المدور-ribatus-surrîyu"⁶⁶ terimi, ligamentum teres için "الرباط المدور-ribatul-mudavar"⁶⁷ terimi kullanılmaktadır. Doğuma kadar anneyle bebek arasında kan alışverişini yapan damarların içinde bulunduğu habl (cord, bağ) yapısı, doğumdan sonra ribat (ligament, bağ) olarak kalmaktadır. İsfahani'de "ر ب ط/r-b-t kökü, atı korumak için bir yere bağlamak, muhafızların ikametinde tahsis edilen yer, nefsin bedende nöbet tutması, bedeni koruyup gözetmesi"⁶⁸ anlamları yanında; Türkçe karşılığı -rabita kelimesiyle eş anlamda- "bir şeyi bağlamak, birinin kalbini sabır ve sebat vererek kuvvetlendirmek, pekiştirmek, demet, bağ"⁶⁹ anlamlarıyla kullanılmaktadır.

6. Arapça Şah Damarı (Karotis Arter) Kelimesi

Şah damarı/karotis arter, boyunda nabzın alındığı, hayati öneme sahip atardamardır. Anatomik olarak şah damarının Arapça karşılığı, "شِرْيَان سَبَاتِي/şiryân-ı subâtî"⁷⁰ terimidir. Şiryân, Latince arter, Türkçe "atardamar"⁷¹ anlamına gelmekte, subâtiyyun kelimesi "uyku, uyuklama, dehr, zaman, dehrden bir zaman, koma"⁷² anlamıyla birlikte İngilizce "carotid"⁷³ kelimesine karşılık "arteria carotis communis"le ilgili, boyun arterine ait, ağır uyku hali"⁷⁴ anlamlarına gelmektedir.

⁶³ Sadler, *Langman's Medical Embriyoloji*, 163.

⁶⁴ Erkan, "الحَبْلُ السُّرِّيُّ-hablus-surrîyu", 977.

⁶⁵ Kocatürk, "umbilical", 809.

⁶⁶ Drake vd., *Gray's Anatomy*, 463.

⁶⁷ Richard S. Snell, *Clinical Embryology For Medical Students*, çev. T. Bashour (Kuwait, Arabization Centre for Medical Science, 1996), 142.

⁶⁸ el-İsfahâni, "ر ب ط/r-b-t", 386.

⁶⁹ Erkan, "الرباط-ribat", 1226.

⁷⁰ World Health Organization, *The Unified Dictionary of Anatomy English-Arabic* (Beirut: Librairie du Liban Publishers, 2005), "carotid artery" 94.

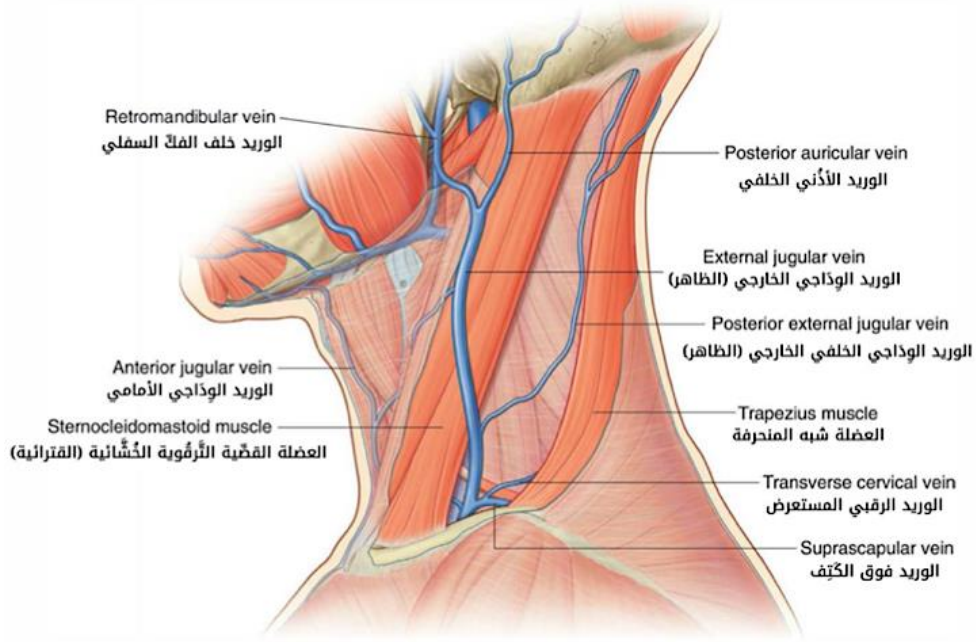
⁷¹ Erkan, "الشَّرْيَانُ-eş-şeriyenü", 1456.

⁷² Erkan, "السُّبَاتُ-es-subetu", 1354.

⁷³ Mohammed H. Khayat, *The Unified Medical Dictionary English-Arabic* (Beirut: Librairie du Liban Publisher, 2006), "carotid", 108.

⁷⁴ Kocatürk, "carotid", 127.

7. Arapça Boyun Damarları (Jugular Ven, Karotis Arter) Anatomisi

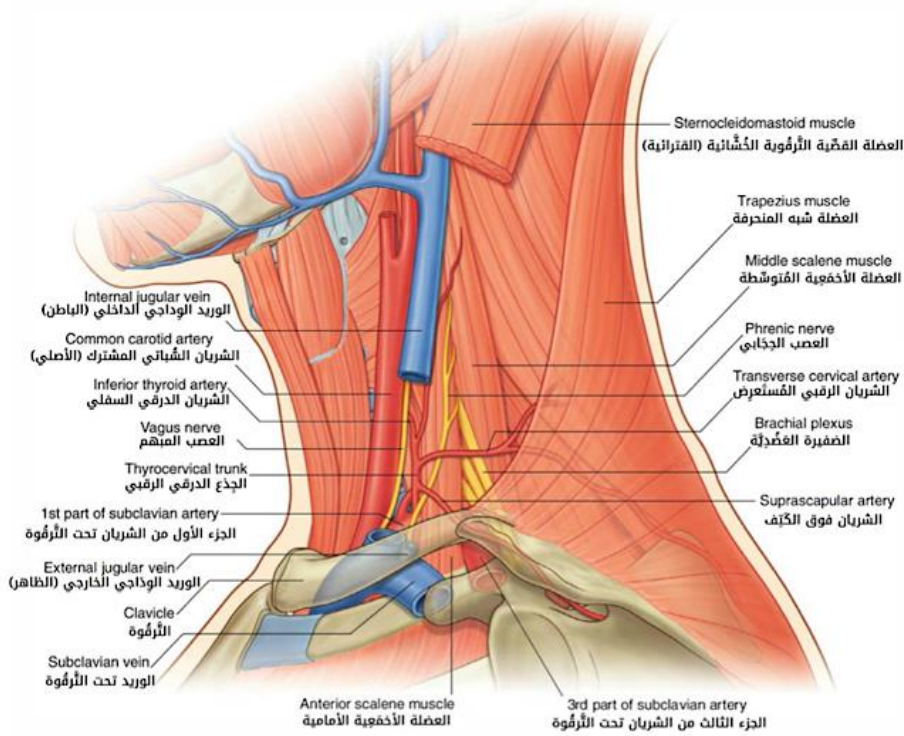

Şekil1: Vena Jugularis Externa-Gray's Arapça Anatomi Atlası ⁷⁵

Şekil 1'de mavi renkteki damar cilt yüzeyinden de görünebilen Türkçede halk arasında yanlış olarak şah damarı/karotis arter de dediğimiz, aslında jugular ven'in external dalıdır. Bu damara tıbbi Arapça'da “الوريد الوداجي الظاهر/verîd vidâci zahir”⁷⁶ denilmektedir. İç/internal jugular ven dalı normalde ciltten belli olmayıp, şekil 2'de görüleceği gibi şah damarı/karotis arter'le komşudur.

⁷⁵ Drake vd., *Gray's Anatomy*, 1025.

⁷⁶ World Health Organization, “vena jugularis” 1627.

Şekil 2: Vena Jugularis İnterna-Gray's Arapça Anatomi Atlası⁷⁷

Arapça "الوريد الوادجي" / el-verîdu'l-vidâciyyu⁷⁸ yani jugular ven'in, içteki dalı anatomik olarak "الوريد الوادجي الداخلي الباطن" / verîd vidâci batîn⁷⁹ şeklinde adlandırılmaktadır. "الودج" / el-Vedec⁸⁰ Türkçeye boyunda öfke sırasında kabaran damar, kesildiği zaman hayat kalmayan boyun damarı anlamı yanında sebep, vesile, iki erkek kardeş olarak çevrilmektedir. Türkçe çevirilerinde, "حبلُ الوريد" / habl-i verîd, "şah damarı, bedenden kalbe kan akıtan her toplardamar"⁸¹ şeklinde hem atardamar hem toplardamar olarak ifade edilmektedir. Ayrıca "الشريان" / eş-şeriyân⁸² kelimesi atardamar olarak Türkçeye çevrilmektedir. Arapça anatomide net bir kullanım varken, Türkçe karşılıklarında sürekli karışıklık ortaya çıkmakta, bunun nedeni Osmanlı döneminden beri halk arasındaki kullanımdan kalan alışkanlıktan kaynaklanıyor gibi görünmektedir. Zira Osmanlı dönemindeki anatomi bilgileri Osmanlı tıbbının konuya hâkim olduğunu, karışıklığın olmadığını göstermektedir.

⁷⁷ Drake vd., *Gray's Anatomy*, 1025.

⁷⁸ Khayat, "jugular vein", 762.

⁷⁹ Drake vd., *Gray's Anatomy*, 1025-1026.

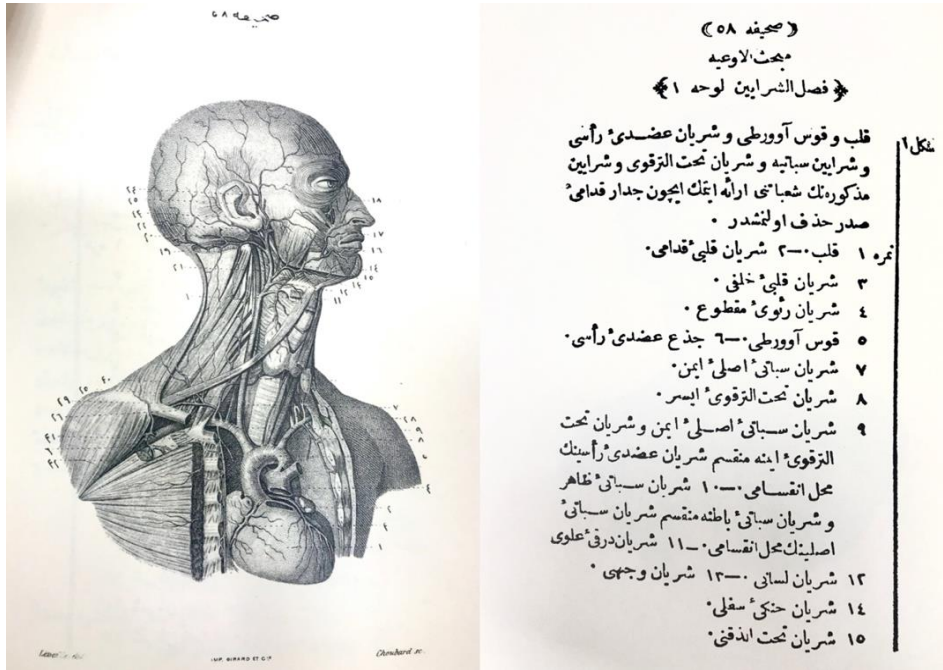
⁸⁰ Erkan, "الودج-el-vedec", 2428.

⁸¹ Erkan, "الوريد-el-verîd", 2436.

⁸² Erkan, "الشريان-es-şeriyenu", 1456.

8. Osmanlıca Boyun Damarları (Jugular Ven, Karotis Arter) Anatomisi

Osmanlıcada “rég (رگ)”⁸³ kelimesi damar anlamında; “şâh-rég (شاهرگ)”⁸⁴ şah damarı (karotis arter), büyük damar anlamında kullanılmaktadır. Osmanlıca Türkçe sözlükte “şiryân (شريان)”⁸⁵ atardamar; şiryân-ı subâtî şah damarı; “verîd (وريد)”⁸⁶ toplardamar; “verîd-i vidâci”⁸⁷ boyun toplardamarı, hablu-l-verîd, veine jugularie/boyun toplardamarının karşılığı olarak kullanılmakta, ancak devamında “ensedeki iki kalın sinirden her biri”⁸⁸ şeklinde damar için sinir açıklaması yapılmaktadır. Osmanlı tıbbının devamı olarak, 1946’da yayınlanan anatomi terimleri sözlüğünde Latince “carotid/carotis” kelimesi, “subâtî” kelimesinin karşılığı olacak şekilde “derin uyku baş dönmesi” olarak tanımlanmıştır. Sözlükte şah damarı, Osmanlıca şiryânı sübati, Almanca die kopfschlagader, Fransızca la carotide⁸⁹ olarak ifade edilmiştir. Bu sözlükte “jugularis” kelimesi “Türkçe boyun, Osmanlıca vidaci”⁹⁰ olarak ifade edilmiştir. Ayetteki “habli verîd”le ifade edilen “jugular ven” Osmanlıcada tıbbi olarak verîd-i vidâci/habl’ül-verîd, Türkçe boyun toplardamarı şeklinde ifade edilmektedir ve damarların isimlendirilmesinde karışıklık yoktur

. Şekil 3: Miftah-ı Teşrih⁹¹

⁸³ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 2007), “reg-رگ”, 883.

⁸⁴ Develioğlu, “şâh-rég-شاهرگ”, 997.

⁸⁵ Develioğlu, “şiryân-شريان”, 1001.

⁸⁶ Develioğlu, “verîd-i verîd-وريد”, 1147.

⁸⁷ Develioğlu, “verîd-i verîd-وريد”, 1147.

⁸⁸ Develioğlu, “verîd-i verîd-وريد”, 1147.

⁸⁹ Zeki Zeren, *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü ve Türk Anatomi Terimleri* (İstanbul: Hüsniyatı Basımevi, 1946), “carotid”, 32.

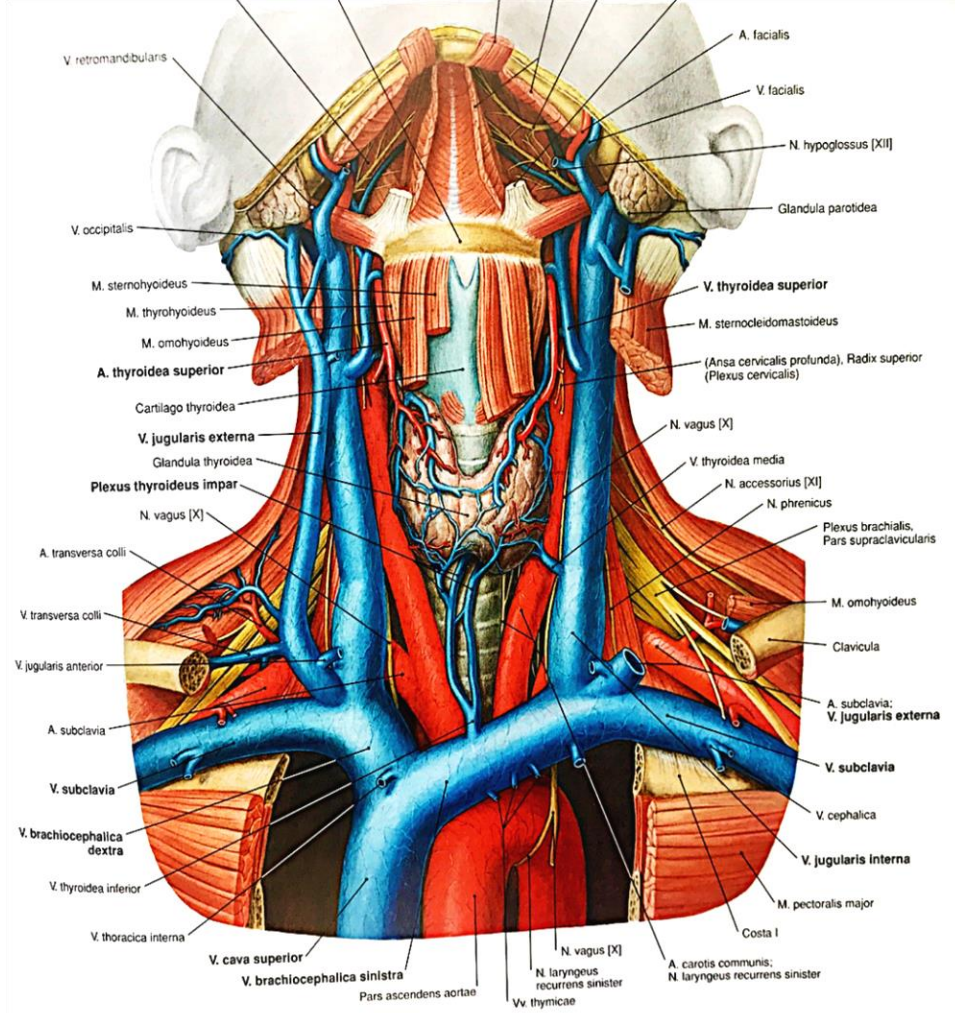
⁹⁰ Zeren, “jugularis”, 58.

⁹¹ Hristo Stanbolski, *Miftâh-ı Teşrih*, haz. Kevser Topkar-Resul Köse (İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi, 2019), 58.

vidâcî, “boyun toplardamarı, veine jugulaire, habl-ül-verîd”⁹⁶ olarak çevrilmiştir. Buna göre, 1874’te boyun damarları anatomisinin günümüz tıp bilgisiyle aynı olduğu, Cumhuriyet döneminde şah damarıyla ilgili yeterli tıbbi bilgilerin olduğu görülmektedir.

9. Türkçe Boyun Damarları (Jugular Ven, Karotis Arter) Anatomisi

Şekil 5: Boyun Damarları- Sobotta Türkçe Anatomi Atlası⁹⁷

Miftah-ı Teşrih'in, günümüzde anatomi temel kaynaklarından olan *Sobotta Anatomi Atlası*'yla neredeyse aynı boyun damar bilgisini içerdiği Şekil 5'te görülmektedir. Resimde mavi renkli jugular venler boyun altında cilde yakın daha yüzeyle, internal ve external iki dal şeklinde baştan kalbe doğru seyrederken, daha içte yer alan kırmızı renkli karotis arterlerin/şah damarı internal ve external olarak iki dal halinde kalpten başa doğru seyrettikleri görülmektedir. Jugular ven baştan kalbe doğru yaklaşan, karotis arter kalpten başa doğru, kalpten uzaklaşan kan akışına sahiptir.

⁹⁶ Develioğlu, “وريد-veid-i vidâcî”, 1147.

⁹⁷ Fredrich Paulsen-Jens Waschke (ed.), *Sobotta İnsan Anatomisi Atlası*, çev. Alaittin Elhan-S. Tuna Karahan (İstanbul: Beta Basım, 2014), 1/206.

10. Habl-i Verîd'in Bazı Türkçe Meallerdeki Tercümesi

10.1. Karahanlı Tercümesi

"Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'ân Tercümesi"nde Kâf suresi 16. ayet, "çin-ok törümüz ademini, bilür-miz ne tüşünür anga et-özi, biz yakın-miz anga emgen tamurdın"⁹⁸ şeklindedir. Bu çalışmada "habl-i verîd"e karşılık "emgen tamur" kelimesi günümüz Türkçesine şah damarı olarak çevrilmiştir. Emgen tamur kelimesi aynı eserin Türkçe dizin bölümünde em/emmek fiilinin altında yer alırken; emge, emgen kelimesi acı, zahmet, eziyet gibi anlamlarda açıklanmıştır.⁹⁹

10.2. 15. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Tercümesi

Bilinen en eski Türkçe satır arası tercümeleden kabul edilen "Muhammed bin Hamza Kur'ân Tercümesi" 15. yüzyıl başlarında (1424) yazılmıştır. Kitap 1976 yılında Kültür Bakanlığı tarafından Ahmet Topaloğlu'na hazırlatılıp yeniden Türkçe olarak basılmıştır. Topaloğlu, tercümenin kuvvetle muhtemel, aynı isimli ilk şeyhülislam Molla Fenari'ye, ikinci ihtimal Akşemseddin'e ait olabileceğini ifade etmektedir.¹⁰⁰ Tercümede Kâf suresi 16. ayet, "da kı bayık yarattuk âdamı; dakı bilürüz anı kim, vesvese eyler anun-ıla nefsi. Dakı biz yakınırağuz andın yana, boyun tamarından yani ol ku tamardır boyunda, yürek tamarına ulaşur"¹⁰¹ şeklindedir. Topaloğlu, sözlük-indeks bölümünde "hablu'l verid: boyun tamarı"¹⁰² şeklinde bir açıklama yaparken; boyun damarı için de "boyun tamarı: Şah damarı (hablu'l-verîd)"¹⁰³ açıklamasını yapmıştır. Asıl metinde Türkçe olarak çok açık şekilde "boyun damarı", anatomi ve fizyolojiye de uygun "yürek damarına ulaşır" şeklinde yazılmasına rağmen, diğer Türkçe metinlerde olduğu gibi "boyun damarını" "şah damarı" olarak kabul etmek yaygın bir çeviri tercihi ya da hatası olarak burada da karşımıza çıkmaktadır.

10.3. Tibyân Tefsiri

Osmanlı döneminde basılan ilk matbu Türkçe meal tefsir olan "Tibyân Tefsiri"nin 1889 tarihli baskısında Kâf suresi 16. ayet "her insanı biz halk ettik. Kalbine hutur edeni biliriz. Bize, insani ilmimiz şah damarının ona olan kurbundan ziyadedir. Zira ki insanın eb'az ve eczai bazı (bazısı) bazısına hicap olunur. Amma ki bizim ilmimize hiçbir şey hicap olmaz"¹⁰⁴ şeklinde çevrilmiştir. Tibyân Tefsiri 1956 yılında, Süleyman Fahir tarafından sadeleştirilmiş, 1980 yılında Ahmet Davudoğlu tarafından tekrar yayınlanmış,¹⁰⁵ ayet

⁹⁸ Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'ân Tercümesi, haz. Aysu Ata (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013), el-Kâf 50/16.

⁹⁹ Aysu Ata, Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'ân Tercümesi, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013), 333.

¹⁰⁰ Ahmet Topaloğlu, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Satır-Arası Kur'ân Tercümesi ve Sözlük (İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1976), 1/13-18.

¹⁰¹ Satır-Arası Kur'ân Tercümesi, çev. Muhammed bin Hamza, haz. Ahmet Topaloğlu (İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1976), el-Kâf 50/16.

¹⁰² Topaloğlu, "hablu'l- verid", 2/723.

¹⁰³ Topaloğlu, "boyun tamarı", 2/100.

¹⁰⁴ Kur'ân-ı Kerîm Meâlî-Tercüme-i Tibyân Tefsiri, çev. Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî ed-Debbağ (İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaa-i Amire, 1889), el-Kâf 50/16.

¹⁰⁵ Recep Arpa, "Tibyân Tefsiri" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/127-128.

“yemin ederim. Biz, insanı yarattık. Ve kalbine hutur eden vesveseyi biliriz. Biz, insana şah damarından daha yakınız”¹⁰⁶ şeklinde çevrilmiştir.

10.4. Mehmet Vehbi Tefsiri

Cumhuriyet döneminde yayınlanan Mehmet Vehbi (Çelik) Efendi'nin “*Hulâsat'ül Beyân*” tefsirinde 16. Ayet meali “*zat-ı uluhiyetime yemin ederim ki biz muhakkak insanı halkettik ve biz insanın hatırına hutur eden şeyleri biliriz. Zira ilmimiz hasebi ile biz insana boynundaki damardan daha yakınız*”¹⁰⁷ şeklinde olup, mealde “boyun damarı” tabiri kullanılmıştır. Tefsirde, vücudun her tarafına kanın boynun iki tarafında bulunan bu damarlardan cereyan ettiğini ifade ederek anatomi ve fizyolojiye uygun olmayan açıklama yapmıştır. Çünkü jugular venler baş bölgesinin kirli kanını kalbe taşıyan toplardamarlardır.

10.5. Tanrı Buyruğu

Ömer Rıza'nın “*Tanrı Buyruğu*” tercümesinde Kâf suresi 16. ayet, “*Biz insanı yarattık. Nefsinin ona ne vesvese verdiğini biliriz. Biz ona, yakın olan şah damarından daha yakınız*”¹⁰⁸ şeklinde çevrilmiştir.

10.6. Elmalılı Tefsiri

Cumhuriyet döneminde Türkçe Kur'ân tefsiri üzerine yapılan çalışmalarda öne çıkan Elmalılı Hamdi Yazır'ın “*Hak Dini Kur'ân Dili*” isimli eserinin 1938, 1979 tarihli baskılarında aynı dil kullanılmış, ayet ikisinde de “*hem şahsıma kasem ederim ki hakikat insanı biz yarattık ve biliriz: nefsi onu ne ile vesveselendirir ve biz ona 'habli verîd'den daha yakınızdır*”¹⁰⁹ şeklinde çevrilmiştir. 1992-1993 yılları arasındaki sadeleştirme çalışmaları sonrasında ayet meali “*andolsun insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz. Ve biz ona şah damarından daha yakınız*”¹¹⁰ şeklinde değiştirilmiş, “habli verîd” yerine “şah damarı” kullanılmıştır. Elmalılı'nın tefsir kısmında değiştirmeden kullandığı “habli verîd” kelimeleri sadeleştirilen tefsirde de “şah damarı” olarak değiştirilmiştir. Elmalılı, tefsirde “verîd damarı” tabirini kullanmış, siyah kanı kalbe götüren damarlara verîd denildiğini, kırmızı kanı bedene götüren damara şerayin denildiğini, şiryânların kökünün kalpte ebher (aort) olduğunu, boyunda gırtlığın yanlarından geçen ve vedecan tabir olunan şah damarının da buradan çıktığını ifade etmiştir. Elmalılı, verîd damarına toplardamar dediği gibi, şah damarını da verîd'den ayrı atardamar anlamında kullanmaktadır. Eğer Elmalılı “verîd damarı”na şah damarı diyecek olsaydı ayrıca şah damarını tarif etmezdi. Elmalılı kalpte verîdlerin karıştığı (birleştiği) büyük damara vetîn (verîdi ecvef) denildiğini ifade etmektedir.¹¹¹

Elmalılı'nın tarifini incelediğimizde, atardamar olmasına rağmen vetîn damarına verîdi ecvef dediği; ancak tıbben bu damarın da atardamar değil, Latince “vena cava” toplardamarı olduğu bilinmektedir. Vetîn damarı toplardamar olmayıp, atardamar olarak

¹⁰⁶ *Kur'ân-ı Kerim Meâli ve Tefsîri-Tibyân Tefsîri*, çev. Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî ed-Debbağ, haz. Ahmed Davudoğlu (İstanbul: Akpınar Yayınevi, 1986), el-Kâf 50/16.

¹⁰⁷ *Hulâsat'ül Beyân Fi Tefsîr'il Kur'ân*, çev. Mehmet Vehbi (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1969), el-Kâf 50/16.

¹⁰⁸ *Tanrı Buyruğu*, çev. Ömer Rıza Doğrul (İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık, 1955), el-Kâf 50/16.

¹⁰⁹ el-Kâf 50/16.

¹¹⁰ *Elmalılı M. Hamdi Yazır Hak Dini Kur'ân Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. (İstanbul: Azim Yayınları, 1992), el-Kâf 50/16

¹¹¹ *Hak Dini Kur'ân Dili*, el-Kâf 50/16.

vena cava'ya değil, "aort damarına"¹¹² veya onun parçası "arcus aorta"ya karşılık olarak kullanılmaktadır. Buna rağmen Elmalılı, tefsirin devamında verid damarlarının toplardamar olduğunu başka kaynaklarla da destekleyerek açıklar. Nizamüddin Nişaburi'ye dayanarak verid damarlarının vetin damarıyla birleştiğini ifade eder. 1992 yılında yapılan sadeleştirilmiş tefsir çalışmasında, "habi-i verid'den (şah damarından) daha yakın" olarak çevrilmesiyle birlikte devamında yine yanlış bir şekilde verid'in atardamar, şiryânın toplardamar olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Elmalılı'nın asıl kaynaklarında olmayan şekilde hem verid hem de vetin damarlarına şah damarı denilmiş, iç şah damarı şeklinde tarif edilen damara vetin denilmiş, şah damarı denilmesine rağmen fonksiyon olarak da toplardamar tarif edilmiştir. Ayrıca verid ve vetin'le birlikte vedecan damarına da şah damarı denilmiştir. Sadeleştirmede, Elmalılı'nın özenli ve en azından bir kısmında anatomi ve kelime manasına uygun şekilde yaptığı damar açıklamaları karıştırılarak hem anatomik hem de kelime anlamında hatalar yapıldığı görülmektedir.

Elmalılı'nın "*Hak Dini*" eserini yazdığı dönemde Türkiye'de anatomi bilgilerinin ulaşılabilir ve günümüzdeki gibi olduğu bilinmektedir. Elmalılı'nın, yine de temkinli davranarak, mealinde ve tefsirinde ayetteki "habi-i verid" ifadesini bozmadan kullanmış olması, Nişaburi'den İbn Arabi'ye örneklerle açıklamalar yapmasıyla konuya hâkim olduğu, belki de eseri yetiştirme kaygısıyla damarın tam karşılığının araştırılmasını sonraya bıraktığı düşünülebilir.

Elmalılı'nın "habi-i verid"deki hassasiyetinin sadeleştirme faaliyetlerinde göz ardı edilmesine rağmen, Ertuğrul Özalp'ın hazırladığı, "*Muhtasar Hak Dini Kur'an Dili Meal Tefsir*"de Kâf suresi 16. ayet meali, "*Hem, şânıma kasem (yemin) ederim ki, hakikat(ten) insanı Biz yarattık ve biliriz nefsi onu ne ile vesveselendirir ve Biz ona habi-i veridden daha yakınızdır (onun her haline vakıfız)*"¹¹³ şeklinde aslına uygun çevrilmiştir. Dipnotta, "habi-i verid, 'bedenin etrafından kalbe vürüd eden (ulaşan), yani siyah kanı etrafından kalbe götüren/taşıyan damarlar'dır. Habi-i verid'den daha yakınız ifadesi 'öyle yakından bilir, öyle yakından yetişir icrâ-yı te'sir ederiz' anlamındadır (VI/4505)"¹¹⁴ yazılmıştır.

Elmalılı, Bakara suresi 186. ayetinin tefsirinde (1938) "...Ben muhakkak yakınımm..." kısmını açıklarken, "*Allah karibdir, bize şah damarımızdan daha karibdir*"¹¹⁵ diyerek, Kâf suresi 16. ayetinin "*وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ*" kısmını eklemiş, devamında "*hatta bize bizden ziyade karibdir*" yazmıştır. Elmalılı'nın Bakara suresinde "habi-i verid"i kastederek şah damarı yazması konunun detayını Kâf suresine bıraktığını düşündürmektedir.

10.7. Diyanet İşleri Başkanlığı Meali

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk Türkçe Kur'an meali Hüseyin Atay ve Yaşar Kutluay tarafından 1961 yılında hazırlanmıştır, "*Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl)*" adlı bu mealde Kâf suresi 16. ayet, "*And olsun ki insanı Biz yarattık; nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz; Biz ona şah damarından daha yakınız*"¹¹⁶ şeklinde çevrilmiş, sonraki bütün Diyanet meallerinde ayetteki "habi-i verid" in tercümesi hep "şah damarı" olarak

¹¹² Baydoun, "aort", 49.

¹¹³ *Muhtasar Hak Dini Kur'an Dili Meal Tefsir*, çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır, haz. Ertuğrul Özalp (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017), el-Kâf, 50/16.

¹¹⁴ *Muhtasar Hak Dini Kur'an Dili Meal Tefsir*, el-Kâf, 50/16.

¹¹⁵ *Hak Dini Kur'an Dili*, el-Bakara 2/186.

¹¹⁶ *Kur'an-ı Kerim Meâlî*, çev. Hüseyin Atay-Yaşar Kutluay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1961), el-Kâf 50/16.

yapılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmî web sitesinde 16. ayet, meal olarak “*insanı biz yarattık ve elbette içinden geçenleri biliriz; sağında solunda oturmuş iki alıcı (yaptıklarını) alıp kaydederken biz ona şah damarından daha yakınız*”¹¹⁷ şeklinde yer almaktadır. Buna rağmen, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın “*The Meaning of The Holy Qur’ân*” adıyla yayınladığı İngilizce Kur’ân mealinde Kâf suresi 16. ayet, “*It was We Who created man, and We know what dark suggestions his soul makes to him: for We are nearer to him than (his) jugular vein*”¹¹⁸ şeklinde İngilizceye çevrilmiştir. 1961 yılından beri “*habl-i verîd*” için Türkçe çevirilerde “*şah damarı/karotis arter*” kelimesini kullanan Diyanet İşleri Başkanlığı, İngilizce mealde tam tersine birçok dildeki meallerde olduğu gibi “*jugular vein/boyun toplardamarı*” kelimesini kullanmıştır. Dipnotta, kanı baştan kalbe taşıyan iki jugular ven’in kanı kalpten başa taşıyan iki karotis artere karşılık geldiği; kan dolaşımı hayatın ve şuurun vasıtası olduğu için jugular ven’den daha yakın tabirinin Allah’ın, duygu ve şuurumuzun en derindeki durumunu nefsimizden daha doğru bildiğini ima ettiği ifade edilmektedir. İngilizce mealde Türkçe mealin tam tersine ve diğer dillerde olduğu gibi “*habl-i verid*” için jugular ven/boyun toplardamarı şeklinde kullanım yapılmış, dipnotta da şah damarı “*habl-i verid*”den farklı bir damar olarak ifade edilmiştir. Türkçeye oranla İngilizcede yer alan bu doğruluk, muhtemelen İngilizce meal hazırlayanların, Türkçeden bağımsız olarak, İngilizce mealleri temel almasından kaynaklanmaktadır. Çünkü benzer durum, kurumun hazırladığı Fransızca ve diğer Batı dili meallerinde de görülmektedir.

10.8. Diğer Bazı Kur’ân Mealleri

İnternet üzerinde de yayınlanan, Erhan Aktaş’ın “*Kerim Kur’ân Türkçe Çeviri*” mealinde Kâf suresi 16. ayet “*Ant olsun ki insanı Biz yarattık. Nefsinin ona neler fısıldadığını biliriz. Ve Biz ona “habl-i verid”ten daha yakınız*”¹¹⁹ şeklinde çevrilmiştir. Mealde, *Habl-i verid* için “çevirilerde bu sözcüğe ‘şah damarı’ olarak anlam verilmektedir. Bunun insan ‘anatomisindeki şah damarı’ ile bir ilgisi yoktur. Bu deyimle kastedilen şey, insana canlılık veren, onun yaşamasını sağlayan özdür...” şeklinde açıklama yapılmıştır.

Mete Firidin’in “*Kur’ân-ı Kerim’in Gelişmiş Bilimsel Etimolojik Meali*” isimli mealinde Kâf suresi 16. ayet (49. sure, besmeleyle birlikte 17. ayet), “*ve mutlaka insanı biz biçimlendirmiştik ve nefsinin ona ne vesvese verdiğini biliriz ve biz ona boyun toplardamarından daha yakınız*”¹²⁰ şeklinde çevrilmiştir.

İnternet “*Türkçe Kur’ân Mealleri*” sitesinde, Kâf suresi 16. ayet Türkçeye, “*Mahmut Özdemir Meali*”nde “*And olsun, İnsan’ı yarattık! Ona nefsi ne fısıldıyor, biliyoruz. Biz ona Can damarından daha yakınız*” şeklinde; “*Süleymaniye Vakfı Meali*”nde “*İnsanı biz yarattık; içinden neler geçtiğini biliriz. Biz ona sinir uçlarından da yakınız*”; “*Eski Anadolu Türkçesi Meali*”nde “*dañı bayık yarat(t)uğ âdemj dañı bilürüz anı kim vesvese eyler anuñ-ile nefsi. dañı biz yaqnırağuz andın yaña boyun tamandan*” şeklinde çevrilmiştir.¹²¹

¹¹⁷ *Kur’ân Yolu* (Erişim 19 Kasım 2021), el-Kâf 50/16.

¹¹⁸ *The Meaning of The Holy Qur’ân*, haz. Abdullah Yusuf Ali (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), el-Kâf 50/16.

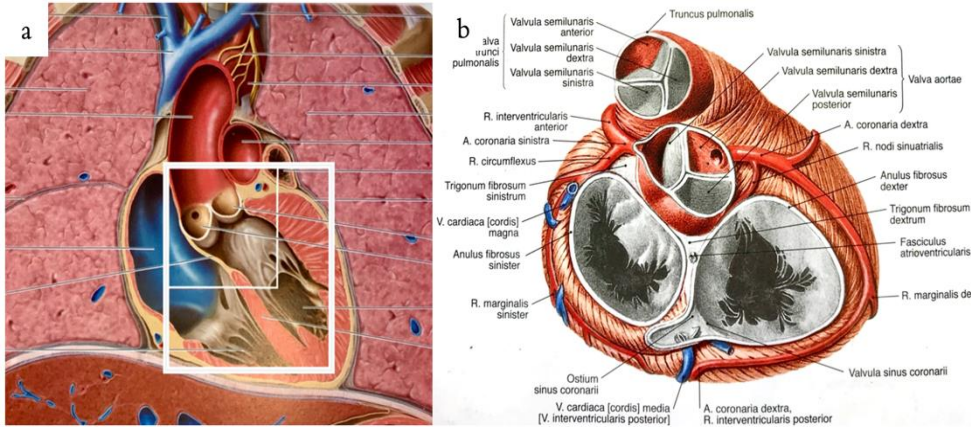
¹¹⁹ *Kerim Kur’ân Türkçe Çeviri*, çev. Erhan Aktaş (İstanbul: Dumat Ofset, 2016), el-Kâf, 50/16.

¹²⁰ *Kur’ân-ı Kerim’in Gelişmiş Bilimsel Etimolojik Meali*, çev. Mete Firidin, (İstanbul: Cinius Yayınları, 2018), el-Kâf, 49/17.

¹²¹ *Türkçe Kur’ân Mealleri*, “Kâf Suresi 16. Ayet” (Erişim 18 Nisan 2022).

11. Fizyolojik-Anatomik Yakınlık ve İbn Arabi Yorumu

Tasavvuf geleneği içinde İbn Arabi yorumu farklı bir yaklaşım olarak ele alındı. Ayette geçen “أقرب-ekrab”¹²² kelimesi daha yakın anlamındadır. Daha yakın anlamı, her bir yakından daha yakına işaret etmektedir. Referans noktası neresi olursa olsun onun daha yakını şeklinde sürekli bir yakınlığı anlatmaktadır. Damar sisteminde, kalp merkezî konumda olup, boyun bölgesine kıyasla daha yakın olmaktadır. Ayrıca yüzeysel olana göre içte olan merkeze daha yakındır. Meallerde ayete referans noktası olarak damar sisteminde, kalple beyin arasındaki boyun toplardamarının verildiği göz önüne alınırsa anatomik, “fizyolojik/fonksiyonel”¹²³ ve buna bağlı mana yakınlığını dikkate almak gerekir. Damar sisteminde jugular vene göre bātına/içte daha yakın olan, karotis arterdir ya da jugular ven'in konumuna ve içindeki kirli kanın akış yönüne göre daha yakın olan merkezde bulunan bölge, göğüs kafesi ve kalptir. Ya da sürekli yakınlıkta aşama aşama hepsi birdendir. Yani hem statik/durağan hem dinamik/canlı, sürekli bir yakınlıktan bahsetmek mana yakınlığına da uygun olmaktadır.

Şekil 6: Kalp (a: İnsan Anatomisi Atlası¹²⁴, b: Sobotta¹²⁵)

Kan, kalple vücut arasında ve kalple akciğerler arasında iki dolaşım yapar. Sağlıklı bir bireyde kirli kan ve temiz kan birbirine karışmadan dolaşım sisteminde sürekli hareket eder, akciğer ve diğer vücut dokularında oksijen ve karbondioksit değişimi olur. Komşu damarlarda veya kalpte temiz ve kirli bu iki kan birbirine yaklaşır. İki kanın doğum öncesinden başlayarak en yakın olduğu yer kalptir.

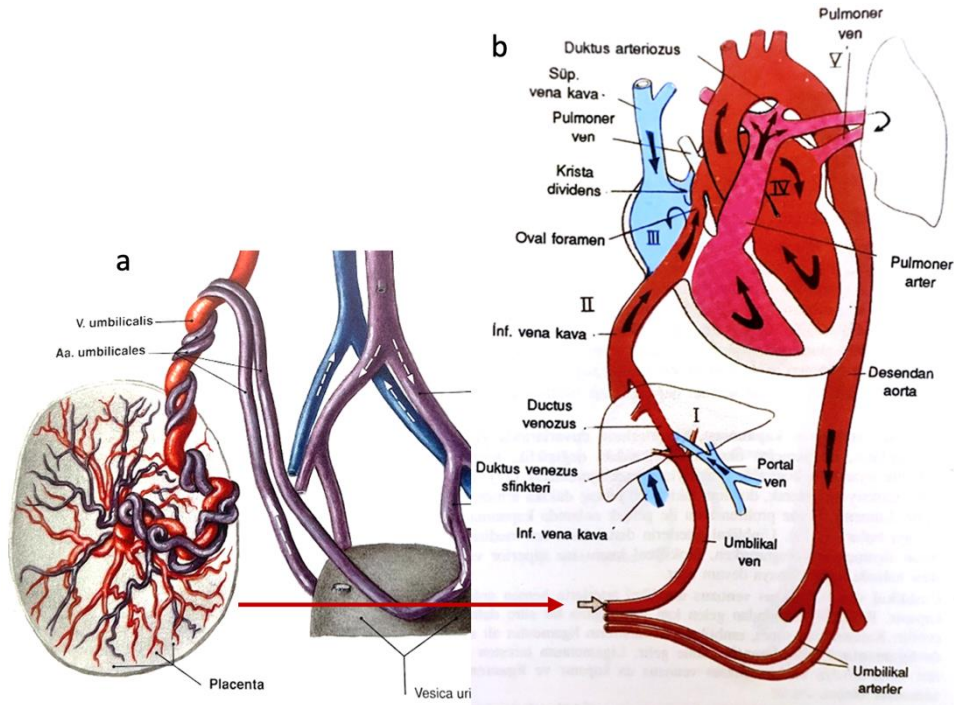
¹²² Erkan, “أقرب-akrab”, 1855.

¹²³ John E. Hall, *Guyton ve Hall Tıbbi Fizyoloji*, çev. ed. Berrak Çağlayan Yeğen (İstanbul, Güneş Tıp Kitabevi, 2017), 179-188.

¹²⁴ Giuseppe Anastasi vd., *İnsan Anatomisi Atlası*, çev. ed. Mustafa Büyükumucu (Konya, Atlas Yayınevi, 2018), 2/105.

¹²⁵ Reinhard Putz-Reinhard Pabst (ed.), *Sobotta Atlas of Human Anatomy* (München: Urban and Fisher, 2006), 2/106.

Kabin dört odası bulunur. Yetişkinde kalbin sağ iki odası kirli kanın dolaşımında, sol iki odası da temiz kanın dolaşımında görev alır. Şekil 6a’da kare içinde bulunan sağ ve sol odalar arasında Latince “interventriculer septum” adı verilen perde/duvar, temiz kan (kırmızı damar) ile kirli kan (mavi damar) damarlarından gelen kanın karışmasını engeller. Bu septum üst odalar arasında daha ince bağ dokusu yapısında iken (küçük kare); alt odalarda kalın kas yapısına (büyük kare) döner.¹²⁶

Şekil 7: İntrauterin (anne karnında) Kan Dolaşımı (a: Sobotta¹²⁷, b: Medical Embriyoloji¹²⁸)

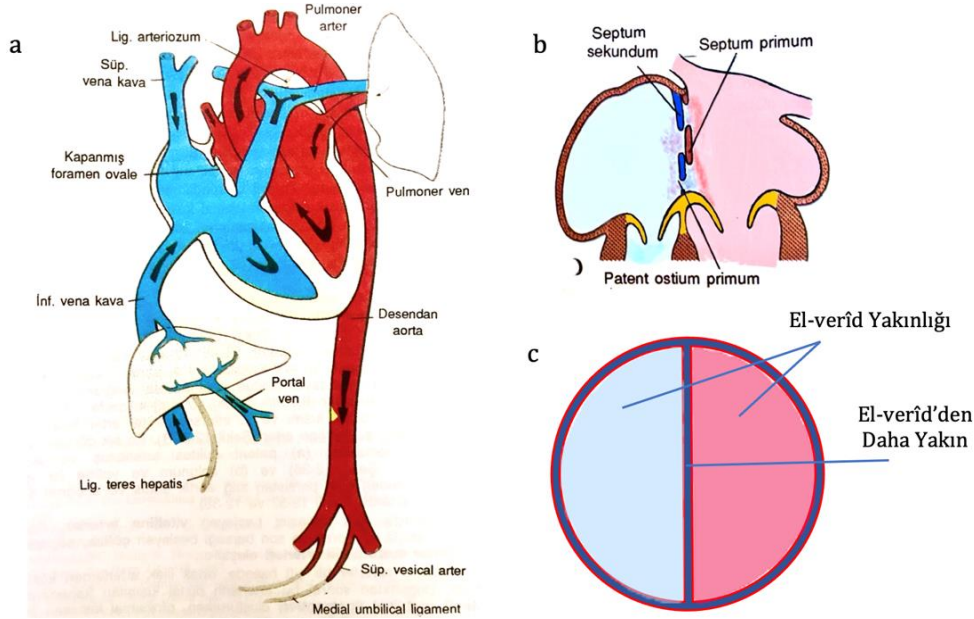
Bebeğin anne karnındaki (intrauterin) dolaşım sistemi farklıdır. Anne karnındaki dolaşımında anneden gelen temiz kanla bebeğin kanı plasentada değişir. Bebeğe kirli ve temiz kan karaciğer, aort, kalp gibi organlarda karışarak, birlikte dolaşımında bulunur. Doğumda ilk nefes alınmasıyla kirli-temiz kan karışım bölgeleri kapanmaya, bebeğin dolaşımını normal yetişkindeki haline dönmeye başlar. Şekil 7a’da göbek kordonundan gelen kırmızı temiz kan bebeğin kendi dokularından gelen mavi kirli kanla birleşerek mor/eflatun renkli karışık kanla bebeğin dolaşımında seyrederek.¹²⁹ Kalp içerisinde açık olan sol ve sağ taraf arasındaki duvardan kan geçişi devam eder (Şekil 7b).

¹²⁶ Anastasi vd., *İnsan Anatomisi Atlası*, 2/344.

¹²⁷ Putz-Pabst, Sobotta, 1/022.

¹²⁸ Thomas W. Sadler, *Langman’s Medical Embriyoloji*, çev. ed. A. Can Başaklar (Ankara: Palme Yayıncılık, 1993), 213.

¹²⁹ Putz-Pabst, Sobotta, 1/022.

Şekil 8: İntrauterin (anne karnında) Kalpte Dolaşım (a, b: Medical Embriyoloji)¹³⁰

İlk nefesle kapanmaya başlayan geçiş bölgeleri fibröz/bağ doku haline gelir. Kalpteki üst iki oda arasındaki geçiş bölgesi septum/perde adını alarak iki kan sisteminin birbirine en yakın olduğu anatomik yer olarak kalır. Şekil 8a'da doğumdan sonra kapanarak "ligament" adını alan yani "bağ, bağa benzeyen, kordon, bağ görevi gören şerit, kuvvetli lif"¹³¹ ip şeklinde, ipe benzer yapılar (habl şeklinde) olarak şekil değiştiren, iki kanın birleştiği yerler görülmektedir. Üst odalar arasındaki açıklık doğumdan sonra şekil 6b'de olduğu gibi kapanmazsa "iki taraf arasında kan geçişine neden olan Atrial Septal Defect, Ventriculer Septal Defect ya da Fallot tetralojisi"¹³² (mavi bebek hastalığı) gibi hastalıklar olur. Bu durum düzeltilmezse ilerleyen yaşlarda hayatla bağdaşmaz. Septumun (perdenin) oluşmasıyla hayatla bağdaşan bir tecelli gerçekleşmeye başlar ve septum daha yakınlık haline gelir. Karışımı engelleyen perde şekil 6c'de gösterildiği gibi iki yarım dairenin birbirine yakınlığı ve bu iki daire arasındaki daha yakın olan çizgi yakınlığına benzer bir yakınlıktır. İbn Arabî, "tecelli gerçekleştiğinde tecelli sınırlanır ve niceliği belirlenir. Bu konudaki en büyük yakınlık, dairenin iki yarımının ortaya çıkması için, dairenin bölünmesini sağlayan çizgidir. İki dairenin birbirine yakınlığı, birinci yakınlıktır. İkinci yakınlık ise şah damarından daha yakın olan çizgi yakınlığıdır"¹³³ demiştir (buradaki şah damar ifadesi de diğer Türkçe metinlerde olduğu gibi, mütercimim çevirisidir. İbn Arabî'nin işaret ettiği ayette geçen "habl-i verîd"dir). Aradaki septum doğumda ilk nefesle oluşan sınırdır, bu sınırın tamamen oluşması, kapanması bir yılı bulabilir. Bu, Allah'ın saf tecellisini, insanın ilk nefesinden sonra nefsiyle sınırlandırmaya başlaması olarak yorumlanabilir.

Aradaki çizginin işaret ettiği bir başka şey de İbn Arabî'nin çok kullandığı berzah'tır. Berzah, iki dairenin de komşuluğu ve özelliğini gösterir. İbn Arabî, yakınlığı tarif ederken,

¹³⁰ Sadler, *Langman's Medical Embriyoloji*, 213-186

¹³¹ Kocatürk, "ligament", 430.

¹³² Vinay Cumar (ed.), *Robbins Basic Patology* (Philadelphia: Elsevier Saunders, 2013), 370-373.

¹³³ Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 11/249.

“yakınlık toplanma uzaklık ise dağılma, iki durumun bir şeyde toplanması ise yakınlığın zirvesi”¹³⁴ demektedir. Şah damarı kanı baş bölgesine dağıtırken, jugular ven ise kalbe toplamaktadır. İbn Arabi yukardan aşağı inmek, sarkmak anlamında “تَدَلِّي/ tedelli”¹³⁵ kelimesiyle alçalmak, inmek, alçak olmak anlamındaki “تَدَنُّوْة/ tedenne’e”¹³⁶ kelimesini Kâf suresi 16. ayetinin yorumunda kullanmaktadır. İbn Arabi’ye göre Hakk’ın inişiyle kulun yükselişinin kesişmesi iki yarım daire arasındaki çizgi yakınlığıdır. “Tedennî bizden, tedelli (sarkma) O’ndandır”¹³⁷. Zahir göre bâtın durumu yakın olmakla birlikte, bu ikisinin arası daha yakın durumunda olup hakikate işaret etmektedir. Kastedilen daha yakınlık Hakk’ın kulun niteliği olmasıdır.¹³⁸ Allah hüviyetiyle kuluyla beraberken, isim ve sıfatlarıyla kuluna kulun kendisinden daha yakındır.¹³⁹ Anatomik açıklama teknik bir açıklama olup ayetin Türkçe tercümesinin bilmeyerek şah damarı olarak yapılması bu hakikati değiştirmez, aksine sürekli, canlı bir yakınlık söz konusu olduğunda şah damar açıklaması da buna işaret eder. Allah’la kul arasındaki daha yakınlık mertebe mertebe artarak ilerler ve kul tarafından bu “daha yakınlık” hiçbir zaman tam olarak tanımlanamaz. Şah damarı da sürekli yakınlığın bir başka yakınlık aşaması, boyun damarına göre bir sonraki yakınlıktır. “Arifler sürekli yakınlığı müşahede ederler”¹⁴⁰. Zahir ve bâtın arasındaki perde yani berzah her aşamada bir üst bâtına göre berzahlığını korur. Allah her durumda hep daha yakında olmandır. Kul açısından bu yakınlık aradaki çizgidir, perdedir. Hakikat olan da budur.

Jugular ven kalple baş arasında bir noktaya işaret eder. Bu, “daha yakınlığın” kalple birlikte başa da işaret etmesidir. Kan, akış yönüne göre kalbe yaklaşırken beyinden uzaklaşmış olur. Böylece görme, işitme gibi duyarlar, konuşma ve bütün vücut fonksiyonlarını yerine getiren yani insanın zahir özelliklerini gösteren kafasıyla bâtın özelliklerini gösteren kalbi arasındaki jugular ven, kafa merkez alındığında uzakta kalır. Bu durumda yakın olan kafadır ama daha yakın olan kalbe doğru bir akış olur. Böylece hem duyarların zahir hem kalbin bâtın anlamında jugular ven “daha yakınlık” için referans noktası olur. Referans noktasının şah damarı olması daha dışta olan jugular ven’i ve kalbin daha yakın olmasını göz ardı etmek anlamına gelebilir. Allah’ın “daha yakın” için, yakınlıkta referans gösterdiği yer perifer dediğimiz, sistemin en dış noktasının ortası, yani boyun damarıdır. Karotis arterle baş bölgesine ulaşan temiz kan, insanın beyni, duyarları ve sinir sisteminin çalışmasıyla zahirleşen halini biyolojik olarak besledikten sonra kirli halde jugular ven olarak kalbe geri dönmek üzere boynun cilde yakın kesiminden geçer. Bu şekilde Allah’ın verdiği canın kaynağı durumundaki kalbi ve şah damarından gelen kanı insanın başıyla kullanımı, zahirleştirmesi sonrası oluşan kirlenmiş kanın geçtiği jugular ven’den daha yakın yorumu da yapılabilir. Allah’ın bizim yakın zannettiğimizden daha yakında olması, görünenin değil görünmeyenin de sistemin hepsinin de yakınında, yani zahiri de bâtını da bizzat “O” olmasıdır.

¹³⁴ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiye*, 9/419.

¹³⁵ Erkan, “تَدَلِّي-tedelli”, 699.

¹³⁶ Erkan, “تَدَنُّوْة-tedenne’e”, 700.

¹³⁷ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiye*, 11/249.

¹³⁸ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiye*, 17/52, 199.

¹³⁹ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiye*, 6/397.

¹⁴⁰ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiye*, 9/412.

12. Farklı Bir Yorum

“Habl-i verîd”in sadece boyun damarına işaret ettiği şeklindeki genel yaklaşım doğmuş olan birey için geçerli olup, anne karnındaki bebek söz konusu olduğunda referans noktası için anne karnındaki ceninde damar sisteminin ortaya çıkması gerektiği sonucu çıkarılabilir. “Acaba ayette anne karnında da anneye bebek arasındaki ilk bağın oluşmasıyla birlikte Allah’ın daha yakınlığı için doğum öncesi ve doğum sonrasını da kapsayacak bir referans noktası da işaret ediliyor olabilir mi?” sorusunu bu aşamada tartışmak yerinde olacaktır.

Doğumda anneye bebek arasındaki göbek kordonu (umbilical cord) kesildikten sonra içindeki damarlar büzülüp kapanarak ip şeklinde sert bir fibröz yapı, lifli demet olarak kalır, “cordon/bağ” ve “ligament/bağ” adını alır. “Cord/bağ” için Arapça anatomi ve embriyoloji tıp kaynaklarında “habl” kelimesi kullanılmakta, göbek kordonuna “الحَبْلُ السُّرِّيُّ-hablu-surrîyu”¹⁴¹ denilmektedir. “Ligament/bağ” için ise tıbbi Arapçada “الرباط-ribat”¹⁴² kelimesi kullanılmakta, göbek bağından kalan yapılardan umbilical ligament için “الرباط السُّرِّيُّ-ribatus-surrîyu,”¹⁴³ ligamentum teres için “الرباط المدور-ribatul-mudavar”¹⁴⁴ terimi kullanılmaktadır.

Tıbbın gelişmesiyle ligament kelimesinin Arapça karşılığının son yüzyıllarda tespit edilmiş olabileceği düşünülse de göbek bağı, “الحَبْلُ السُّرِّيُّ-hablu-surrîyu” tanımlamasının insanlığın tarihi kadar eski olması gerektiği, tıp bilgisinden bağımsız olarak tüm dillerde kadim olarak bulunacağı kabulüyle, Kur’ân’ın nazil olduğu dönemde göbek bağı için aynı terimin kullanıldığı düşünülmektedir. Anneye bebeğin arasındaki damar yapıları ve bu damarların içinde bulunduğu bağ yapı birlikte “habl-i verîd” olarak yorumlanabilir, daha yakınlık için referans olabilir. Göbek kordonu içinde, iki atardamar bir toplardamar bulunmaktadır. Bu damarlar da kalpteki septuma benzer yakınlıkta, İbn Arabi yorumuyla uyumlu olarak kirli ve temiz kanın yakın seyrettiği, karışan kanın birlikte seyrettiği damarlardır. Kan değişimi yine bir bariyer/berzah, aradaki çizgi gibi, plasenta denilen bu damarların dallandığı bölgede gerçekleşir. Göbek kordonunun içindeki “umbilical ven”, toplardamar olmasına rağmen bebeğin bedenine ve kalbine temiz kan götürmektedir. Bu damar ven/toplardamar (verîd) olmasına rağmen görevi arter/atardamardır, temiz kan taşır. Latince “umbilical ven”in; Arapça karşılığı “الْوَرِيدُ السُّرِّيُّ-el-verîdus-surrîyu”dur¹⁴⁵ (Şekil, 9). Doğumla düşen göbek bağı/kordonu, İngilizce umbilical cord kelimesiyle anlatılır ve Arapçaya “الحَبْلُ السُّرِّيُّ-hablu-surrîyu”¹⁴⁶ şeklinde çevrilirken; Türkçe “göbek bağı” da aynı şekilde Arapçaya “حَبْلُ سُرِّيُّ-habl-u sureyu” olarak çevrilir. “السُّرُّ/السُّرُّ/السُّرُّ-es-Seraru”¹⁴⁷ kelimesi, çocuğun göbeğinden kesilen kordon, avuç içi, alın ve yüz çizgileri anlamına gelmektedir. “Habl” kelimesi anatomik olarak omurilik için de kullanılmaktadır. Arapça’da notokord “الحبل الظهرى” (sırt ipi) şeklinde ifade edilmektedir.¹⁴⁸ Notokord,

¹⁴¹ Drake vd., *Gray’s Anatomy*, 496.

¹⁴² Drake vd., *Gray’s Anatomy*, 463.

¹⁴³ Drake vd., *Gray’s Anatomy*, 463.

¹⁴⁴ Richard S. Snell, *Clinical Embryology For Medical Students*, çev. T. Bashour (Kuwait, Arabization Centre for Medical Science, 1996), 142.

¹⁴⁵ World Health Organization, “umbilical vein” 583.

¹⁴⁶ Erkan, “الحَبْلُ السُّرِّيُّ-hablu-surrîyu”, 977.

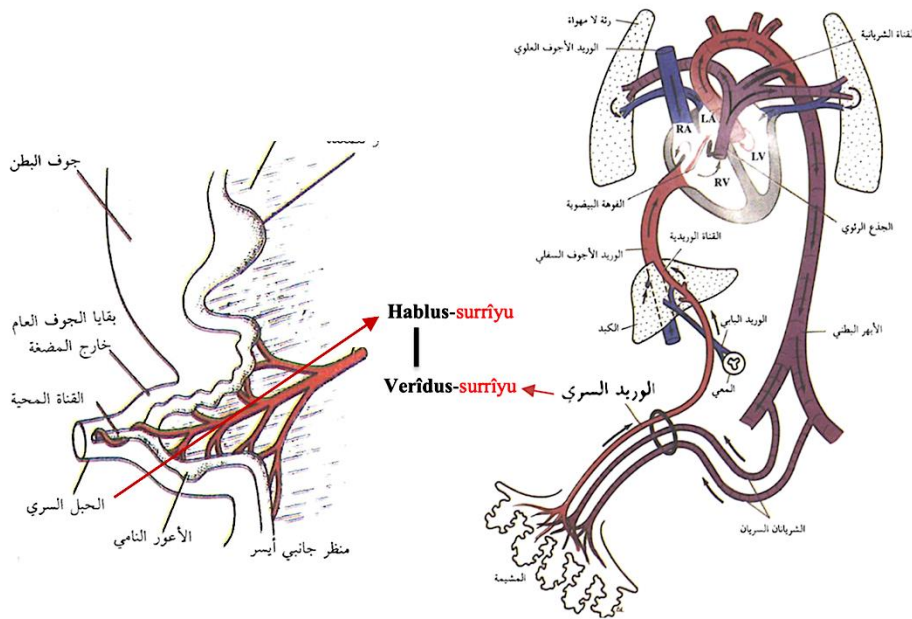
¹⁴⁷ Erkan, “السُّرُّ/السُّرُّ-es-seraru”, 977.

¹⁴⁸ Snell, *Clinical Embryology*, 40.

omurga, iskelet, omurilik, sinir sistemi ve bazı kas yapılarının oluşumunun başladığı embriyolojik bölgenin adıdır.

İsfahani'nin *Müfredat'*ında “س-ر-ر”¹⁴⁹ kökü, sır, gizlemek anlamında kullanarak hem maddi hem manevi anlamda gizlemeye işaret etmiştir. İnsanın içinde gizlediği söz, gizli konuşma, sır saklama, gizli yapılması nedeniyle cinsel ilişki, göbek bağı kesildikten sonra geriye kalan kısım, avuç içi çizgileri, alın kırışıklığı, ayın ay sonunda insanlara görünmediği gün, açığa vurulmayan sevinç bu köktendir demiştir. Hz. Peygamber'in (sav.) “Dünya mü'minin zindanıdır”¹⁵⁰ sözüyle işaret edilen hapisten kurtulup Rabbinde kavuşacağı için hissettiği mutluluk dolayısıyla ölüm naaşına da “سَرِير” denildiğini söylemiştir.¹⁵¹

Şekil 9: Göbek Bağı ve İçindeki Damarlar-Arapça Klinik Embriyoloji¹⁵²

“Habl-i verîd”e İbn Arabi yorumuna da uygun şöyle bir yorum yapılabilir: Bebeğin doğuncaya kadar beslendiği damar “الْوَرِيدُ السَّرِّي/verîdus-surrîyyu”dur. Bu damar, doğumda kesilen göbek bağının, “الحَبْلُ السَّرِّي/hablus-surrîyyu”nun içindedir. Döllenmeden sonra bebeğin yaşamını, büyümesini sağlayan göbek bağının içindeki “verîd/toplardamar”, doğumdan sonra kesilen göbek bağı, “habl” olmaktadır. “السَّرْرُ/es-Seraru” hayat boyu kalmakla birlikte “verîd”, doğumdan önce “habl” içindeyken doğumdan sonra, beden dışındaki “cordon/habl/bağ”, beden içinde “ligament/ribat/bağ” olmuştur (Şekil, 9). Göbek bağının habl şeklinde (ip, halat) olması içindeki kan akışını sağlayan verîd nedeniyledir. Habl, verîd’i saran kılıftır, bağıdır. Verîd’in kesilip kurumasıyla beden dışında habl, içinde ribat kalmıştır.

¹⁴⁹ el-İsfahâni, “س-ر-ر”, 462.

¹⁵⁰ Müslim, “Kitabu’z-Zühd”, (No.2956)

¹⁵¹ el-İsfahâni, “س-ر-ر”, 463.

¹⁵² Snell, *Clinical Embryology*, 143, 230.

İbn Abbas tefsirinde Kâf suresi 16. ayet için, “habl ve verîd aynı şeydir”¹⁵³ denilmektedir. Doğum sonrası, “habl”, içindeki “verid”le birlikte kururken, sır (es-seraru) hep kalmıştır. “Habl-i verîd”den daha yakın olan insanın sırrı, hakikati, gizlediğidir. Bu hakikat sadece insanın gizlediği değil, Allah’ın insanın hakikatindeki isim ve sıfatlarıdır. Allah bu “habl-i verîd”den yani doğuncaya kadar ve doğduktan sonra da hep daha yakın olandır. Allah gizleneni ve açık edileni bilendir. Allah isim ve sıfatlarıyla doğum öncesinden başlayarak bizim hem batınımız hem zahirimizi bilendir. Bu anlamda “verîd”den batın (karın) içinde kalan parçanın da “ribat” olması, rabıtaya uygun bir anlam bütünlüğüdür. Allah bize göbek bağımızdan daha yakındır. Bu yakınlık adım adım daha yakınlığın sembolüdür.

Bir yorum da “s-r-r” kökü ile “s-r-y” kökünün anlam benzerliğiyle ilgili yapılabilir. İsfahani “س ر ی/s-r-y” kelimesinin açıklamasında, “سُورَى/sura” kelimesini gece yürüyüşü olarak açıklarken, aynı kökten gece yürüyüşü anlamına gelen “أَسْرَى/esrâ” kelimesinin farklı köklerden geldiğini söyleyenlerin de olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁴ Arapçada “s-r-r” kökünden gelen kelimeler ile “s-r-y” kökünden gelen kelimelerin anlam benzerliği dikkat çekmektedir. Sevinmek, ferahlamak, sürûr, sevinç, ortam, yer, dere içi, bir şeyin özü, en üstün olanı, ağacın kökü, üzüntüsünü gidermek, elbisesini çıkartmak, içi boş kanal gibi benzer anlamlarının olması yanında gece yürüyüşünün de gizli (sır) yürüyüş olması dikkat çekicidir. Bursevi’nin *Rûhul Beyan*’ında, “İsra geceleyin yürümek ve hususiyetle de geceleyin gizli yürümektir”¹⁵⁵ denilmektedir. İsra, Allah’a yakınlığın bir göstergesi olmasıyla “habl-i verîd”den başlayarak hakikat, sır, sürekli yakın olmanın da en üst seviyeden pratiğidir şeklinde yorumlanabilir.

Sonuç

Ayetteteki “habl-i verîd” kelimesinin tercümesinin kolay yapılamamasının bir nedeni kelimenin net bir şekilde karşılığının bulunamamasındandır. Yaptığımız araştırmada, ayetteki “habl-i verîd”in aslında tek başına jugular ven’e karşılık gelemeyebileceği yorumu da çıktı. Kur’ân’ın mucize taraflarından birisi olan anlamının sürekli canlı olması, anlayışa göre anlam alabilen bölümlerinin de olması “habl-i verîd” için de geçerli görünüyor. Sınırlar içinde kalındığı sürece bütün anlamlar yine Kur’ân’a işaret etmektedir.

Ancak, Türkçe Kur’ân meal ve tefsirlerinde şah damarı olarak çevrilen Kâf suresi 16. ayetindeki “habl-i verîd” ifadesi dünyadaki Müslümanların büyük bir çoğunluğu tarafından “boyun damarı” şeklinde anlaşılıp yorumlanırken Türkçede “şah damarı” şeklinde ifade edilmesi her şeyden önce hem teknik hem de yöntem açısından hatalı görünmektedir. Tıp biliminin ilerlediği bir dönemde şah damarıyla boyun toplardamarının ayrılamaması, bu konuda yeterince özenli davranılmadığını göstermektedir. Bu anlamda damarlarla ilgili şu tespitleri yapmak gerekir;

1. “Şah damarı” diye bilinen damar, boyunda dışardan görünen Latince “jugular ven” değil, aslında “karotis arter” olarak isimlendirilen atardamardır ve Kur’ân’da “şah damarı” ile ilgili bir damar ismi zikredilmemiştir.

¹⁵³ *Tenvîrül-Mikbâs Min Tefsîr-i İbn Abbâs*, çev. Cevher Caduk (İstanbul: Harf Yayınları, 2016), el-Kâf 50/16.

¹⁵⁴ el-İsfahâni, “س ر ی/s-r-y”, 467.

¹⁵⁵ İsmail Hakkı Bursevi, *Kur’ân Kerim, Meal Tefsir Rûhu’l-Beyan Tefsiri*, Türkçeye çev. Osman Şen (İstanbul: Gül Kitap, 2015), 15/21.

2. Kâf suresi 16. ayette geçen “habl-i verîd” kelimesi “boyun damarı” şeklinde ele alınacaksa bu damarın Türkçe karşılığı “şah damarı” değil, “boyun toplardamarı”dır (jugular ven).
3. Kur’ân’da Hâkka suresi 46. ayette geçen bir diğer damar olan “vetîn” damarı aort damarına işaret etmekle birlikte Türkçe “can damarı” olarak adlandırılabilir.

Öncelikle günümüze kadar farklı yorum ve tefsirler yapılmış olsa da kastedilen, tıbbi ya da anatomik damar yapısından çok en küçük hücre yapısına kadar Rabbimizin her şeye hâkim olması durumudur. Bu bağlamda, sadece damar sistemi değil tüm vücut sistemlerini içine alan anlatımların hepsi Allah’ın insana yakınlığını anlatmak için referans olarak alınabilir.

Kur’ân gibi, istisnasız hayatın her alanına değinen, alemin ve insanın bir örneği olan mukaddes bir kitabın, özellikle de tercümesi ya da tefsiri gibi zor bir konuda, sadece belli bir kesim tarafından değil -zaten yapıldığı düşünülmeyle birlikte- her konunun uzmanı ile uzun istişareler sonrasında hazırlanması ve güncel bilgilerle tevili gerekmektedir.

Son olarak, “habl-i verîd”in Kur’ân’a özgü bir terim olduğu, bu anlamda yoruma açık olduğu dikkate alınmalıdır. Dahası Kur’ân’ın mucizevi yanlarından birisi olarak hem statik/sabit, hem de dimamik/canlı, yani muhatabının bilişsel seviyesine göre kendi sınırları içinde anlam genişliğine sahip bir “*Kitap*” olduğu düşünülmelidir. “Habl-i verîd” için hem Kur’ân, hadis ve sahabe çizgisi hem de tıp bilimi ve yorum geleneği sınırları içinde kalan yeni yorumlar ancak Allah’ın bir lütfu, rahmeti ve zenginliğidir.

Kaynakça

- Anastasi Giuseppe vd. *İnsan Anatomisi Atlası*. çev ed. Mustafa Büyükmumcu. Konya: Atlas Yayınevi, 2018.
- Arpa, Recep. “Tibyân Tefsiri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/127-128. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı Misalli Türkçe Sözlük*. 3 Cilt. İstanbul: Kubbealtı İşletmesi, 2. Basım, 2006.
- Baydoun, Abed H. M. A. *Intermediate Dictionary English-Arabic*. Beirut: Dar Al-kotob Al-İlmiyah, 2009.
- Crawford, John. *Malay and English, and English and Malay Dictionaries*. London: Smith Elder Co., 1852.
- Cumar Vinay (ed.). *Robbins Basic Patology*. Philadelphia: Elsevier Saunders, 9. Basım, 2013.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 14. Basım, 2007.
- Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’ân Yolu*. Erişim 19 Kasım 2021. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’ân-ı Kerim Tefsiri*. Erişim 21 Kasım 2021. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Drake Richard vd. *Gray’s Anatomy For Students in Arabic*. çev. Midical Students from Damascus of Dr. Bian Al-Sayed. Amsterdam: Elsevier, 3. Basım, 2015.
- Duman, Zeki M. “Hablullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/380. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- el-İsfahâni, Rağıp. *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*. çev. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- Erkan, Arif. *El-Beyan Arapça Türkçe Sözlük*. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2006.
- Gümüştam, Gürkan. “Eski Anadolu Türkçesi Eserlerinden Tertib-i Mu’alece’deki Organ Adlı Tıp Terimleri”. *Türk Dili Araştırma Yıllığı- Belleten Dergisi* 57/1 (2009), 25-49.

- Hak Dini Kur'an Dili*. çev. Elmalılı Hamdi Yazır. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziyâ, 1938.
- Hak Dini Kur'an Dili*. çev. Elmalılı Hamdi Yazır, sad. İsmail Karaçam vd. (heyet). İstanbul: Azim Yayınları, 1992.
- Hall, John E. *Guyton ve Hall Tıbbi Fizyoloji*. çev. ed. Berrak Çağlayan Yeğen. İstanbul: Güneş Tıp Kitabevi, 2017.
- Hulâsat'ül Beyân Fi Tefsîr'il Kur'ân*. çev. Mehmet Vehbi. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1969.
- İbn Arabî, Muhyiddin. *Fütûhât-ı Mekkiye*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'ân Tercümesi*- Ryland nüshası. haz. Aysu Ata. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.
- Karslı, İlyas. *Türkçe Arapça Sözlük*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2004.
- Khayat, Mohammed. H. *The Unified Medical Dictionary English-Arabic*. Beirut: Librairie Liban Publisher, 2006.
- Kerim Kur'an Türkçe Çeviri*. çev. Erhan Aktaş, İstanbul: Dumat Ofset, 2016.
- Kocatürk, Utkan. *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 5. Basım, 1991.
- Kur'an-ı Kerim'in Gelişmiş Bilimsel Etimolojik Meali*. çev. Mete Firidin. İstanbul: Cinius Yayınları, 2018.
- Kur'an-ı Kerim Meal Tefsir Rûhu'l-Beyan Tefsiri*. Türkçeye çev. Osman Şen. İstanbul: Gül Kitap, 2015.
- Kur'an-ı Kerim Meâli ve Tefsîri-Tibyân Tefsiri*. çev. Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî ed-Debbağ. haz. Ahmed Davudoğlu. İstanbul: Akpınar Yayınevi, 1986.
- Kur'an-ı Kerim Meâli ve Tefsîri-Tibyân Tefsiri*. çev. Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî ed-Debbağ. İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaa-i Amire, 1889.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*. çev. Hüseyin Atay-Yaşar Kutluay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1961.
- Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Le Noble Coran et la Tradouction en Lenguage Française de Ses Sens*. çev. Mouhammad Hamidallah. Medine-i Münevvere: Kral Fahd Musaf-ı Şerif Basım Kurumu, 2006.
- Muhtasar Hak Dini Kur'an Dili Meal Tefsir*. çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır. haz. Ertuğrul Özalp. İstanbul: İşaret Yayınları, 2017.
- Mütercim Âsım Efendi, Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*. çev. Mustafa Koç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Olgun, İbrahim-Drahşan, Cemşit. *Farsça Türkçe Sözlük*. Tebriz: Talash Yayıncılık, 1985.
- Organization, W. H. *The Unified Dictionary of Anatomy English-Arabic*. Beirut: Librairie du Liban Publishers, 2005.
- Parlatır İsmail vd. *Türkçe Sözlük*. 2 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 8. Basım, 1988.
- Putz Reirnard - Pabst Reinhard (ed.). *Sobotta Atlas of Human Anatomy*. 2 Cilt, München: Urban and Fisher, 14. Basım, 2006.
- Ragi, M. Bandar. *Al-mu'jam al-Wasit Arabic-Persian/Farsi Dictionary*. Tahran: Intesharat Islami, 2011.
- Ragi, M. Bandar. *Farhang Munjid Taleb Arabic-Persian Dictionary*. Tahran: Intesharat Islami, 2007.
- Sadler, Thomas. W. *Langman's Medical Embriyoloji*. çev. ed. A. Can Başaklar. Ankara: Palme Yayıncılık, 1993.
- Sarı, Mevlüt. *El-Mevârid Arapça-Türkçe Lûgat*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1982.

- Satır-Arası Kur'ân Tercümesi*. çev. Muhammed bin Hamza. haz. Ahmet Topaloğlu. İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1976.
- Shellabear, William. G. *Malay-English Vocabulary an Apendix*. Singapore: Methodist Publishing House, 1912.
- Snell, Richard S., *Clinical Embryology For Medical Students*. çev. T. Bashour, Kuwait: Arabization Centre for Medical Science, 1996.
- Springer, Otto. *Langenscheidt's Encyclopaedic Dictionary Part II German-English*. Berlin: Langenscheidt Basımevi, 1992.
- Stanbolski, Hristo. *Miftâh-ı Teşrih*. haz. Kevser Topkar-Resul Köse. İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi, 2019.
- Steingass, F. J. *Persian-English Dictionary*. London: Routledge and Kegan Paul Limited, 1963.
- Steuerwald, Von Karl. *Türkisch-Deutches Wörterbuch Türkçe-Almanca Sözlük*. Weisbaden: Otto Harrassowitz Yayın, 1972.
- Tanrı Buyruğu*. çev. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık, 1955.
- Tenvîrül-Mikbâs Min Tefsîr-i İbn Abbâs*. çev. Cevher Caduk. İstanbul: Harf Yayınları, 2016.
- Terjemah Makna Al Qur'an Bahasa Indonesia*. çev. Indonesian Ministry of Religious Affairs. Medine-i Münevvere: Kral Fahd Musaf-ı Şerif Basım Kurumu, 2019.
- Terjemahan Makna Al Qur'an Al Karimke Bahasa Melayu*. çev. The International Islamic University in Malaysia. Medine-i Münevvere: Kral Fahd Musaf-ı Şerif Basım Kurumu, 2015.
- The Holy Qur'an Arabic Text and Persian Translation*. çev. Syed Aashiq Hussein Shah. Punjab: Islam International Publications Limited, 2003.
- The Meaning of The Holy Qur'ân*. haz. Abdullah Yusuf Ali. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Tracuccion comentada del Noble Coran en Lengua Espanola*. çev. Abdel-Ghani Melara Navío. Medine-i Münevvere: Kral Fahd Musaf-ı Şerif Basım Kurumu, 2019.
- Translation of the Meanings of the Noble Qur'an in the English Language*. çev. Muhammad Muhsin Khan v. dğr. Medine-i Münevvere: Kral Fahd Musaf-ı Şerif Basım Kurumu, 2013.
- Translation of the Meanings of the Noble Qur'an in the Farsi Language*. çev. Shah Waliullah Dehlavi. Medine-i Münevvere: Kral Fahd Musaf-ı Şerif Basım Kurumu, 2019.
- Türkçe Kur'ân Mealleri, Erişim 18 Nisan 2022, <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=50&ayet=16>
- Übersetzung der Bedeutungen des adlen Qur'ans in die Deutsche Sprache*. çev. Nadeem Elyas-Scheich Abdullah as-Samit Frank. Medine- i Münevvere: Kral Fahd Musaf-ı Şerif Basım Kurumu, 2015.
- Waschke, Jens (ed.). *Sobotta İnsan Anatomisi Atlası*. çev. Alaittin Elhan-S. Tuna Karahan. 1 Cilt. İstanbul: Beta Basım, 14. Basım, 2014.
- Wollaston, Arthur N. *English-Persian Dictionary*. London: W. H. Allen and Co., 1882.
- Zeren, Zeki. *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü ve Türk Anatomi Terimleri*. İstanbul: Hüsütabi Basımevi, 1946.